
PROCESI GLOBALIZACIJE

BOAVENTURA DE SOZA SANTOS

S engleskog prevela Slobodanka Glisčić

U kojoj fazi se danas nalazi globalizacija, kako treba razumeti procese vezane za nju i kuda će nas odvesti globalizovani svet? To su neka od pitanja koja Boaventura de Soza Santos pokušava da rasvetli u svom dobro utemeljenom i opsežnom ogledu. Iako tvrdi da savremeni proces globalizacije nema premca u istoriji, Santos ukazuje i na činjenicu da on podstiče već postojeću ekonomsku i političku nejednakost između Severa i Juga. Globalizacija nije pravolinijski proces; ona je obeležena protivrečnim, pa ipak paralelnim diskursima i promenljivim nivoima intenziteta i brzine. Ipak, njen osnovni zahtev je da same države moraju prihvatiti činjenicu da je supremacija nacionalne države narušena i otvoriti se prema novim transnacionalnim savezima i uzajamnom približavanju pravosudnih sistema kao vrhunskog regulatora globalizovane ekonomije. Hoće li svi ti procesi stvoriti novi model društvenog razvoja ili će, kao što se mnogo boje, izazvati krizu u svetskom sistemu?

I. UVOD

Poslednjih tridesetak godina dramatično su intenzivirane transnacionalne interakcije, od globalizacije proizvodnih sistema i finansijskih transfera do medijskog rasprostiranja informacija i slika širom sveta ili masovnih pokreta ljudi, bilo da su oni turisti, radnici-migranti ili izbeglice. Izuzetan opseg i dubina tih transnacionalnih interakcija naveli su neke autore da u njima vide raskid s prethodnim oblicima međugraničnih interakcija, i da novu pojavu nazovu "globalizacijom" (Featherstone, 1990; Giddens, 1990; Albrow i King, 1990), "globalnom formacijom" (Chase-Dunn, 1991), "globalnom kulturom" (Appadurai, 1990, 1997; Robertson, 1992), "globalnim sistemom" (Sklair, 1991), "globalnom modernošću" (Featherstone *et al.*, 1995), "globalnim procesom" (Friedman, 1994), "globalizacijskim kultu-

rama” (Jameson i Miyoshi, 1998) ili “globalnim gradovima” (Sassen, 1991, 1994; Fortuna, 1997). Gidens definiše globalizaciju kao “jačanje društvenih odnosa širom sveta kojima se povezuju međusobno udaljena mesta tako da lokalna dešavanja oblikuju događaji koji se odvijaju na velikoj udaljenosti i obrnuto”; on optužuje sociologe za neopravdanu privrženost ideji da je “društvo” zatvoren sistem (1994: 64). Slično tome, Federston poziva sociologe da “istovremeno teorijski osmisle i sprovedu sistematsko istraživanje koje će objasniti procese globalizacije i destruktivne oblike društvenog života čije delovanje dovodi u pitanje ono što se dugo smatralo osnovnom temom sociologije: društvo shvaćeno gotovo isključivo kao omeđena nacionalna država” (1990: 2). Po mišljenju Lisabonske grupe, globalizacija je faza koja logično sledi nakon faza internacionalizacije i multinacionalizacije jer, za razliku od njih, najavljuje kraj nacionalnog sistema kao centralnog jezgra organizovanih ljudskih aktivnosti i strategija (Grupo de Lisboa, 1994).

Istraživanja procesa globalizacije otkrivaju da se suočavamo s pojavom koja ima više dimenzija – ekonomsku, društvenu, političku, kulturnu, versku i pravnu – i da su sve one međusobno povezane na složen način. To znači da su jednoznačna tumačenja i objašnjenja koja imaju u vidu samo jednu stranu problema neprikladna. Pored toga, umesto da se prilagodi modernom zapadnjačkom modelu globalizacije – to jest modelu homogene i jednoobrazne globalizacije koji, i u teorijama modernizacije i u teorijama razvoja, nepokolebljivo podržavaju kako pristalice Lajbnica tako i pristalice Marksa – poslednjih tridesetak godina proces globalizacije kombinuje univerzalnost i ukidanje nacionalnih granica, s jedne strane, s posebnošću, lokalnom različitošću, etničkim identitetom i vraćanjem vrednosti zajednice, s druge strane. Štaviše, takav model globalizacije podrazumeva raznovrstan interaktivan odnos s drugim, naporednim procesima transformacije svetskog sistema kao što su dramatičan porast nejednakosti između bogatih i siromašnih zemalja, između bogatih i siromašnih u svakoj zemlji ponaosob, prenaseljenost, ekološke katastrofe, etnički sukobi, masovne migracije na međunarodnom planu, pojava novih država i propast ili opadanje starih, sve veći broj građanskih ratova, organizovani zločin na globalnom nivou, formalna demokratija kao politički uslov za dobijanje međunarodne pomoći itd.

Pre nego što ponudim tumačenje savremene globalizacije ukratko ću opisati njene glavne odlike – s ekonomskog, političkog i kulturnog stanovišta. Uzgred ću pomenuti i tri najvažnije vrste rasprava koje je ona podstakla, a koje se zasnivaju na sledećim pitanjima: 1) da li je globalizacija nova ili stara pojava? 2) da li je monolitna ili ima i pozitivne i negativne vidove? 3) kuda vodi sve veći intenzitet globalizacije? Svim tim raspravama svojstvena je izrazita težnja da se globalizacija svede na čisto

ekonomsku dimenziju. Ne poričući značaj ekonomije, verujem da je neophodno posvetiti istu pažnju i društvenim, političkim i kulturnim dimenzijama globalizacije.

Ukazivanje na glavna obeležja globalizacije može delovati kao propagiranje ideje da je ona ne samo jednolinijski proces već i proces iza kojeg stoji konsenzus. Kao što ćemo kasnije pokazati, to očigledno nije tačno. Ipak, mada pogrešna, ta ideja preovlađuje. I, mada pogrešna, ona sadrži i zrno istine. Nikako se ne može reći da se globalizacija zasniva na konsenzusu; naprotiv, videćemo da ona otvara široko polje za žestoke sukobe između različitih društvenih grupa, država i hegemonističkih interesa, s jedne strane, i društvenih grupa, država i podređenih interesa, s druge strane; čak i unutar hegemonističkog tabora postoje manje ili veće podele u tom smislu. Ipak, i pored svih tih unutrašnjih podela, hegemonistički tabor deluje na temelju konsenzusa svojih najuticajnijih članova. Upravo taj konsenzus određuje ne samo dominantna obeležja globalizacije već ih i legitimizuje kao jedino mogućna ili prikladna. Slično pojmovima koji su mu prethodili, kao što su modernizacija i razvoj, pojam globalizacije sadrži i deskriptivnu i preskriptivnu komponentu. S obzirom na obim procesa koji je u toku, preskripcija je zapravo dugačak spisak propisa koji su svi utemeljeni na hegemonističkom konsenzusu. Taj konsenzus je poznat kao “neoliberalni” ili “Vašingtonski konsenzus” (jer su ga sredinom osamdesetih godina XX veka u Vašingtonu potpisale države koje čine jezgro svetskog sistema); on se odnosi na budućnost svetske ekonomije, razvojnu politiku i, posebno, na ulogu države u takvoj ekonomiji.

Konsenzus nije na isti način odredio sve dimenzije globalizacije, ali je na sve njih uticao. Sâm neoliberalni konsenzus je sklop četiri konsenzusa (o kojima će ovde biti reči), iz kojih nastaju drugi konsenzusi (koje ćemo takođe pomenuti). Taj konsenzus je danas relativno oslabio kako zbog sve češćih sukoba unutar hegemonističkog tabora tako i zbog otpora koji pruža podređeni ili antihegemonistički tabor; ti sukobi i otpor toliko su jaki da se period u kojem sada živimo već naziva razdobljem postvašingtonskog konsenzusa. Ipak, upravo nas je neoliberalni konsenzus doveo do stanja u kojem se danas nalazimo, što znači da je upravo on izrodio dominantne odlike sadašnje globalizacije.

Različitim konsenzusima sadržanim u neoliberalnom konsenzusu zajednička je jedna glavna ideja na kojoj se zasniva metakonsenzus. Ta ideja svodi se na tvrdnju da ulazimo u razdoblje u kojem nestaju duboki politički rascepi. Nema više imperijalističkih suparništava između hegemonističkih zemalja koja su u XX veku izazvala dva svetska rata; međusobna zavisnost velikih sila omogućila je razvoj saradnje i regionalne integracije. Danas se vode samo mali ratovi, od kojih su mnogi slabog intenziteta i gotovo uvek se dešavaju na periferiji svetskog sistema. U svakom

slučaju, iako primenjuju različite mehanizme (selektivnu intervenciju, manipulaciju međunarodnom pomoći, kontrolu posredstvom spoljnog duga), zemlje koje čine jezgro svetskog sistema imaju sredstva da te žiže nestabilnosti drže pod kontrolom. Štaviše, nakon Drugog svetskog rata sukobi između kapitala i rada, koji su zbog slabe institucionalizacije doprineli pojavi fašizma i nacizma, potpuno su institucionalizovani u tim zemljama. Danas, u postfordovskoj eri, takvi sukobi nisu više u toj meri institucionalizovani, ali to ne izaziva nestabilnost jer se, u međuvremenu, radnička klasa pocepala, a nova klasa sklapa sporazume koji su manje institucionalizovani i primenjuju se u manje korporativnim kontekstima.

Ideja da nestaju rascepi između različitih modela društvene transformacije takođe je deo metakonsenzusa. Prve tri četvrtine XX veka odlikovale su se suparništvom između dva antagonistička modela: revolucije i reformizma. Međutim, ako je tačno da su raspad Sovjetskog Saveza i pad Berlinskog zida označili kraj revolucionarne paradigme, kriza u državama s razvijenim socijalnim staranjem, kako u centralnim tako i u poluperifernim delovima svetskog sistema, pokazuje da je i reformistička paradigma osuđena na propast. Nema više sukoba između Istoka i Zapada, ali se razbuktao sukob između Severa i Juga iako se tvrdi da to nikada i nije bio istinski sukob i da je njihov odnos plodno tlo za razvoj međusobne zavisnosti i saradnje. Dakle, od sada pa nadalje, društvena transformacija neće biti političko, već tehničko pitanje. Ona nije ništa drugo do ubrzano ponavljanje odnosa saradnje koji postoje između društvenih grupa i država.

Fukujama (1992) i njegova ideja o kraju istorije obznanili su taj koncept metakonsenzusa. Zatim je sledila Hantingtonova (1993) ideja o "sudaru civilizacija", po kojoj rascepi nisu više politički, već su civilizacijski. Upravo je odsustvo političkih rascepa na modernom Zapadu navelo Hantingtona da ih ponovo izmisli u vidu raskida između Zapada, sada shvaćenog kao jedan tip civilizacije, i onoga što on iz nejasnih razloga naziva "islamsko-konfučijanskom vezom". Taj metakonsenzus i konsenzusi proistekli iz njega leže u osnovi dominantnih odlika višedimenzionalne globalizacije na koje ćemo ovde ukazati. Iz onoga što je dosad rečeno i na osnovu analize koja sledi postaće jasno da su dominantna obeležja globalizacije zapravo obeležja dominantne ili hegemonističke globalizacije. Kasnije ću ukazati na ključnu razliku između hegemonističke i antihegemonističke globalizacije.

2.

EKONOMSKA GLOBALIZACIJA I NEOLIBERALIZAM

Početak osamdesetih godina XX veka Frebel, Hajnriks i Kreje (1980) verovatno su prvi progovorili o nastanku nove međunarodne podele rada zasnovane na glo-

balizaciji proizvodnje, čiji su tvorci bile multinacionalne kompanije koje su postepeno prerasle u glavne činioce nove svetske ekonomije. Nabrojaću glavne odlike nove svetske ekonomije: dominacija finansijskog sistema i investicija na globalnom nivou, fleksibilni i multilokalni proizvodni procesi, niske cene transporta, revolucija u komunikacionoj i informacionoj tehnologiji, ukidanje regulative nacionalnih ekonomija, davanje prvenstva multilateralim finansijskim agencijama i stvaranje triju glavnih transnacionalnih ekonomija: američke, oslonjene na SAD i specijalne odnose koje ta zemlja ima s Kanadom, Meksikom i Latinskom Amerikom; japanske, oslonjene na Japan i specijalne odnose s “četiri tigrića” i ostatkom Azije; i evropske, oslonjene na Evropsku uniju i njene specijalne odnose s Istočnom Evropom i severnom Afrikom.

9 Iako nejednakim intenzitetom i u skladu s različitim pozicijama koje pomenute zemlje imaju unutar svetskog sistema, transformacije su premrežile ceo taj sistem. Njihove implikacije u odnosu na nacionalnu ekonomsku politiku mogu se sažeto ilustrovati sledećim težnjama i zahtevima: nacionalne ekonomije moraju se otvoriti prema svetskom tržištu i domaće cene se moraju usaglasiti s međunarodnim cenama; prednost treba dati ekonomici izvoza; naponi monetarne i fiskalne politike moraju biti usmereni ka smanjenju inflacije i nacionalnog duga, održavanju balansa između uvoznih i izvoznih cena; prava privatnih vlasnika moraju biti jasno definisana i nenarušiva; preduzetnički državni sektor mora biti privatizovan; privatno odlučivanje, potkrepljeno stabilnim cenama, treba da ima presudnu ulogu u određivanju nacionalnih modela specijalizacije; nepohodna je mobilnost resursa, investicija i profita; državna regulativa ekonomije mora biti smanjena na najmanju mogućnu meru; državni budžet ne sme davati prioritet socijalnoj politici – iznos socijalnih davanja treba srezati, to jest ona se ne mogu odnositi na sve stanovnike, već se moraju primenjivati kao mere nadoknade pripadnicima društvenih slojeva koji su zbog delovanja tržišta postali očigledno ugroženi.¹ Istražujući posledice ekonomske globalizacije u gradskim sredinama, Saskija Sassen otkriva duboke promene u geografiji, sastavu i institucionalnoj strukturi globalne ekonomije (Sassen, 1994: 10). U vezi s novom geografijom ona kaže sledeće: “Ako uporedimo pedeste i osamdesete godine, vi-

1 Vidi Stallings (1992: 3). Krajem osamdesetih godina 80% međunarodne trgovine u SAD bilo je pod kontrolom svernoameričkih ili stranih multinacionalnih kompanija, a više od trećine severnoameričkih međunarodnih poslova obavljalo se zapravo unutar kompanija, to jest između različitih, geografski odvojenih jedinica iste kompanije. Pored toga, danas multinacionalne kompanije utiču na skoro sve direktne strane investicije i veliki deo tehnološkog transfera (Sassen, 1994: 14).

dimo da se u ovom drugom periodu geografski prostor globalne ekonomije sužavao i da je jačala osa Istok-Zapad. To se ogleda u izrazitom porastu investicija i trgovine unutar takozvane *trijade*: Sjedinjenih Američkih Država, Zapadne Evrope i Japana” (Sassen, 1994: 10). Novu geografiju karakteriše i to što su direktne strane investicije, koje je jedno vreme najviše koristila Latinska Amerika, preusmerene na istočnu, južnu i jugoistočnu Aziju, gde se između 1985. i 1989. godine prosečna godišnja stopa rasta povećala za više od 37%. Štaviše, dok je pedesetih godina najveći međunarodni protok bio vezan za svetsku trgovinu, pre svega sirovinama, ali i drugom robom i prozvedenim resursima, nakon osamdesetih razlika između stope rasta izvoza i stope rasta protoka finansija drastično se povećala: nakon krize 1981-1982, pa sve do 1990. godine, direktno strano ulaganje na globalnom nivou u proseku je poraslo za 29% godišnje, što dotad nije zabeleženo u istoriji (Sassen, 1994: 14).

Dakle, kad je reč o institucionalnoj strukturi, tvrdi Sassenova, suočavamo se s novim međunarodnim režimom zasnovanim na dominaciji bankarskih i međunarodnih servisa. Sada su multinacionalne kompanije važan element u institucionalnoj strukturi, zajedno s globalnim finansijskim tržištima i transnacionalnim komercijalnim blokovima. Po Sassenovoj, sve te promene doprinele su stvaranju novih strateških lokacija u svetskoj ekonomiji: spoljnotrgovinskih zona, of-šor finansijskih centara i globalnih gradova (Sassen, 1994: 18). Jedna od najupadljivijih transformacija nastalih pod uticajem neoliberalne ekonomske globalizacije jeste ogromna koncentracija ekonomske moći u rukama multinacionalnih kompanija; od 100 ekonomski najjačih sistema u svetu, 47 su multinacionalne kompanije; 500 multinacionalnih kompanija kontroliše 70% ukupne svetske trgovine, a 1% multinacionalnih kompanija drži 50% direktnih stranih investicija (Clarke, 1996).

Ukratko, ekonomsku globalizaciju podržava neoliberalni ekonomski konsenzus koji sadrži tri institucionalne novine: drastično ograničenje državne regulative u ekonomiji, nova prava međunarodnog vlasništva stranih investitora, pronalazača i tvoraca inovacija koje mogu postati intelektualni posed (Robinson, 1995: 373) i podređenost nacionalnih država multilateralnim agencijama kao što su Svetska banka, Međunarodni monetarni fond (MMF) i Svetska trgovinska organizacija. S obzirom na uopšten karakter konsenzusa, njegovi propisi se primenjuju ili s krajnjom strogošću (metodom gvozdene pesnice) ili s izvesnim stepenom fleksibilnosti (metodom plišane rukavice). Na primer, azijske zemlje dugo su odbijale da ih u potpunosti primene, a neke zemlje, kao što su Indija i Malezija, čak i danas uspevaju da ih sprovede selektivno.

Kao što ćemo videti, poštovanje neoliberalnih propisa najviše se nameće perifernim i poluperifernim zemljama jer, putem prerađenih programa,

multilateralne finansijske agencije mogu te propise transformisati u uslove za ponovne pregovore o spoljnom dugu. Ipak, s obzirom na sve veću prevlast finansijske logike nad realnom ekonomijom, čak i države koje čine jezgro svetskog sistema, a čiji javni dug raste, trpe posledice odluka agencija za finansijski rejting, to jest kompanija koje imaju međunarodno ovlašćenje da procenjuju finansijsko stanje država i rizike i šanse kojima se, u skladu s tim, izlažu međunarodni investitori. Na primer, sredinom devedesetih godina kompanija Mudis nepovoljno je ocenila dužničko stanje Švedske i Kanade, što je presudno uticalo na odluku tih zemalja da smanje socijalna davanja (Chossudovsky, 1997: 18).

3.

DRUŠTVENA GLOBALIZACIJA I NEJEDNAKOST

U vezi s društvenopolitičkim odnosima može se reći sledeće: iako je moderan svetski sistem strukturiran klasnim sistemom, sada se pojavila transnacionalna kapitalistička klasa čije je polje reprodukcije cela planeta jer lako može da zaobiđe nacionalne radničke organizacije i u spoljnom pogledu slabe periferne i poluperiferne države u svetskom sistemu.

II Glavni institucionalni oblik transnacionalne kapitalističke klase jesu multinacionalne kompanije; ogromne transformacije u svetskoj ekonomiji koje one podstiču ogledaju se u činjenici da su one tvorci više od jedne trećine svetskog industrijskog proizvoda i da se još veći procenat trgovine odvija među njima. Iako se može postaviti pitanje da li je njihova struktura zaista nešto novo, očigledno je da se od ranijih oblika međunarodnih kompanija razlikuju i po rasprostranjenosti i po stepenu i efikasnosti centralizovanog upravljanja koje su uspostavile (Becker i Sklar, 1987: 2).

Poslednjih godina naširoko se raspravljalo o uticaju multinacionalnih kompanija na stvaranje nove klase i na nejednakost u svetskim okvirima. Polazeći od teorije zavisnosti, Evans je bio jedan od prvih analitičara “trostrukog saveza” između multinacionalnih kompanija, lokalne kapitalističke elite i takozvane “državne buržoazije” kao osnovom ubrzane industrijalizacije i ekonomskog razvoja poluperifernih zemalja – Brazila, na primer (Evans, 1979, 1986). Tvorci teorije o postimperijalizmu Beker i Sklar ukazivali su na pojavu buržoazije koja ima izvršnu vlast, to jest na novu društvenu klasu poteklu iz odnosa između administrativnog sektora države i velikih privatnih ili privatizovanih kompanija. Ta nova klasa ima lokalni i međunarodni ogranak. Lokalni ogranak, nacionalna buržoazija, široka je društvena kategorija koja obuhvata preduzetničku elitu, direktore kompanija, visoke državne zvaničnike, uticajne političke lidere i istaknute stručnjake. Uprkos svojoj heterogenosti, te grupe čine klasu jer, kako kažu autori, “bez obzira na raznovrsne grupne interese,

njenim članovima su zajedničke društveno-ekonomske privilegije i težnje ka uspostavljanju veza s centrima političke moći i društvene kontrole koji su svojstveni kapitalističkom načinu proizvodnje”. U međunarodni ogranak, internacionalnu buržoaziju, spadaju menadžeri multinacionalnih kompanija i direktori međunarodnih finansijskih institucija (Becker i Sklar, 1987: 7).

Iste multinacionalne agencije koje su bile lideri u sprovođenju tog modela globalizacije, kao što su Svetska banka i Međunarodni monetarni fond, u potpunosti priznaju da pomenuta klasna struktura proizvodi nove društvene nejednakosti. Po Evansu, model industrijalizacije i razvoja zasnovan na “trostrukom savezu” inherentno je nepravedan i sposoban je samo za određen tip redistribucije kapitala: “od stanovništva ka državnoj buržoaziji, multinacionalnim kompanijama i lokalnom državnom kapitalu. Održavanje osjetljive ravnoteže između ta tri partnera, u principu ukida svaku mogućnost ozbiljnog rešavanja pitanja redistribucije” (Evans, 1979: 288). Upoređujući modele i obrasce društvene nejednakosti u Latinskoj Americi i istočnoj Aziji, Evans je istakao i druge činioce koji su, po njegovom mišljenju, mogli doprineti činjenici da je azijski model razvoja prouzrokovao relativno manju nejednakost nego brazilski. U prilog azijskom modelu govore veća autonomija države, efikasnost državne birokratije, agrarna reforma i postojanje početnog perioda zaštite od kapitalizma zemalja iz jezgra svetskog sistema (1987).²

12

Danas je sasvim očigledno da je poslednjih decenija nejednakost raspodele svetskog kapitala postala još veća: osamdesetih godina su od 84 nerazvijene zemlje 54 doživele pad domaćeg društvenog proizvoda po glavi stanovnika; u 14 zemalja taj pad je iznosio oko 35%; po podacima godišnjeg izveštaja Programa za razvoj Ujedinjenih nacija (UNDP, 2001), više od 1,2 milijarde ljudi (nešto manje od četvrtine svetske populacije) živi u apsolutnom siromaštvu ili, drugim rečima, ima prihode manje od jednog dolara dnevno, a 2,8 milijardi živi od samo dva puta veće sume (UNDP, 2001: 9).³ Po izveštaju Svetske banke za 1995. godinu,

2 Slične tvrdnje vidi u Wade (1990, 1996) i Whitley (1992).

3 Prema istom izveštaju, 46% apsolutno siromašne svetske populacije živi u podsaharskoj Africi, 40% u južnoj Aziji, a 15% na Dalekom istoku, u pacifičkom regionu i Latinskoj Americi. Međutim, između 1993. i 1998. godine procenat ljudi koji žive u apsolutnom siromaštvu pao je s 29% na 24% (UNDP, 2001: 22). Vidi i Kennedy (1993: 193-228) i Chossudovsky (1997). U periodu od 1980. do 1988. godine izvoz primarnih resursa iz Trećeg sveta porastao je za skoro 100%. Ipak, ostvareni prihod u 1988. godini bio je za skoro 30% manji nego 1980 (Maizels, 1992). Vidi i Singh (1993).

grupa siromašnih zemalja, u koju spada 85,2% svetske populacije, poseduje samo 21,5% svetskog kapitala, a grupa bogatih zemalja u kojima živi 14,8% svetskog stanovništva poseduje 78,5% svetskog kapitala. Prosečna afrička porodica danas troši manje nego što je trošila pre 25 godina. Po Svetskoj banci, afrički kontinent je jedini na kojem je između 1970. i 1997. godine opala proizvodnja hrane (World Bank, 1998).

Nejednakost je rasla toliko ubrzano i u toliko velikoj meri da je potpuno opravdano smatrati da se poslednjih nekoliko decenija elita suprotstavila redistribuciji kapitala, čime se završilo razdoblje ograničene demokratizacije kapitala započeto nakon Drugog svetskog rata. U izveštaju za 1999. godinu Program za ljudski razvoj iznosi sledeće podatke: 1997. godine 20% svetskog stanovništva iz najbogatijih zemalja posedovalo je 86% svetskog bruto proizvoda, a 20% najsiromašnijih ljudi na svetu samo 1%. Po izveštaju za 2001. godinu, 79% korisnika interneta bilo je koncentrisano u najbogatijim delovima planete koji čine jednu petinu zemalja u svetu. Takve nejednakosti pokazuju koliko smo zaista daleko od društva globalnih informacija. Opseg elektronskih komunikacija u Sao Paulu, jednom od globalnih društava, veći je nego u celoj Africi. Opseg korisnika elektronske mreže u Latinskoj Americi gotovo je isti kao u gradu Seulu (UNDP, 2001: 3).

13

U proteklih trideset godina dramatično se povećala nejednakost u distribuciji kapitala između zemalja. Razlika u prihodima između pet najbogatijih i pet najsiromašnijih zemalja 1960. godine iznosila je 30:1, 1990. 60:1, a 1997. 74:1. Između 1994. i 1998. godine 200 najbogatijih ljudi na svetu više je nego udvostručilo svoje bogatstvo. Kapital troje najbogatijih ljudi na svetu prevazilazi sumu domaćeg bruto proizvoda u 48 nerazvijenih zemalja u svetu (UNDP, 2001).

Koncentracija kapitala koju je proizvela neoliberalna globalizacija dobila je skandalozne razmere u zemlji koja je predvodila primenu novog ekonomskog modela – Sjedinjenim Američkim Državama. Podaci Federalne banke za rezerve govore da je već krajem osamdesetih godina 1% severnoameričkih porodica držao 40% kapitala zemlje, a najbogatijih 20% posedovalo je 80%. Po izveštaju Svetske banke, takva koncentracija kapitala nema presedana u istoriji SAD i ne može se uporediti ni sa jednom drugom industrijskom zemljom (Mander, 1996: 11).

Kad je reč o društvenoj globalizaciji, neoliberalni konsenzus pruža osnovu da se u ime razvoja i ekonomske stabilnosti smanjuju plate; da bi se to postiglo, neophodna je liberalizacija tržišta rada koja se postiže smanjenjem cene rada, zabranom prilagođavanja plata porastu produktivnosti i troškovima života, i ukidanjem zakona o minimumu zarada. Cilj je sprečavanje “inflatornog udara kao posledice povećanja plata”. Smanjenje kupovne moći domaćinstava koje proističe iz ta-

kve politike rešava se izlaskom na strana tržišta. Ekonomija se tako desocijalizuje, pojam potrošača biva zamenjen pojmom građanina, a kriterijum za uključenje u svetski sistem nije više pravo na to uključenje nego stanje solventnosti. Siromašni su nesolventni (uključujući i one potrošače koji su prekoračili granice dozvoljenog zaduženja). U borbi protiv siromaštva poželjno je usvojiti mere koje će imati ulogu nadoknade i kojima će se ublažiti efekti isključenosti iz svetskog sistema, ali ne i ukiniti sama isključenost jer je ona neizbežna (pa, dakle, i opravdana) posledica razvoja zasnovanog na ekonomskom rastu i globalnoj konkurenciji. Neoliberalni konsenzus zemalja koje čine jezgro svetskog sistema nametnut je i perifernim i poluperifernim zemljama putem kontrole spoljnog duga koju sprovode Međunarodni monetarni fond i Svetska banka. Zato se te dve institucije smatraju odgovornim za “globalizaciju siromaštva” (Chossudovsky, 1997). Novo globalizovano siromaštvo nije rezultat nedostatka ljudskih i materijalnih resursa, već nezaposlenosti i smanjenja plata širom sveta.

Po podacima Svetske zdravstvene organizacije, u siromašnim zemljama se javlja 90% ukupnog broja bolesti u svetu; istovremeno im je na raspolaganju najviše 10% sredstava od globalne sume koja se troši na zdravlje; jednoj petini svetske populacije nisu dostupne savremene zdravstvene usluge, a polovini svetskog stanovništva ni osnovni lekovi. Zdravstvo je verovatno oblast u kojoj se nejednakost očituje na najšokantniji način. Po poslednjem izveštaju Programa za humani razvoj, u 1998. godini 968 miliona ljudi nije moglo sebi da priušti vodu za piće, a 2,4 milijarde (malo manje od polovine svetske populacije) ni osnovnu zdravstvenu negu; 2000. godine 34 miliona ljudi zaraženo je HIV-om – od toga 24,5 miliona iz pod-saharskog područja (UNAIDS, 2000: 6); 1998. godine 12 miliona dece (mlađe od pet godina) umrlo je od izlečivih bolesti (UNICEF, 2000). Siromašno stanovništvo uglavnom je bivalo pogođeno malarijom, tuberkulozom i dijarejom.⁴ Još šokantniji su podaci o distribuciji sredstava za zaštitu zdravlja i medicinska istraživanja. Na primer, samo 1% svetskog budžeta za medicinska i farmaceutska istraživanja – oko 100 miliona dolara u 1998. godini (UNDP, 2001: 3) – utrošen je na borbu protiv malarije, a gotovo celu sumu od 26,4 milijarde dolara multinacionalne farmaceutske kompanije uložile su u istraživanja takozvanih “bolesti bogatih zemalja”: raka, poremećaja metabolizma, kardiovaskularnih, nervnih i endokrinih bolesti. To nije nimalo iznenađujuće ako se setimo činjenice da je učešće Latinske Amerike u globalnoj trgovini farmaceutskim materijalom samo 4%, a Afrike 1%. Iz tog raz-

14

⁴ Godine 1995. u Keniji je od malarije obolevalo 16 ljudi na 100 stanovnika, u Papui Novoj Gvineji 21, a u Zambiji 33 (UNDP, 1999).

loga je između 1975. i 1997. godine samo 1% novih komercijalnih lekova proizvedenih u farmaceutskim kompanijama bilo namenjeno lečenju tropskih bolesti koje pogađaju Treći svet (Silverstein, 1999).

Uprkos šokantnom porastu nejednakosti između siromašnih i bogatih zemalja, među ovim poslednjim samo četiri su ispunile svoju moralnu obavezu da od domaćeg bruto proizvoda izdvoje 0,7% za pomoć ugroženima. Štaviše, prema podacima OECD-a, taj procenat je između 1987. i 1997. godine pao s 0,33% na 0,22% (OECD/DAC, 2000). Međunarodni programi za pomoć ugroženima najčešće maskiraju druge mehanizme finansijskog transfera po kom se protok pre svega odvija od siromašnih ka bogatim zemljama. To se najbolje vidi na primeru spoljnog duga. Između 1980. i 1995. godine ukupna vrednost spoljnog duga zemalja podsaharske Afrike porasla je s 84,19 na 226,483 miliona dolara; kad se posmatra kao procenat domaćeg bruto proizvoda, ta vrednost se u istom periodu popela s 30,6% na 81,3%, a kao procenat izvoza s 91,7% na 241,7% (Svetska banka, 1997: 247). Krajem XX veka Afrika je na svaki dolar primljen u vidu međunarodne pomoći plaćala 1,31 dolar na ime spoljnog duga (Svetska banka, 2000). Međunarodni monetarni fond u suštini funkcioniše kao institucija koja garantuje siromašnim zemljama – a mnoge od njih postaju još siromašnije i još više se zadužuju – plaćanje njihovih dugova bogatim zemljama (državama, privatnim bankama, multilateralnim agencijama) pod uslovima (kao što su kamate, na primer) koji su im nametnuti. Pored toga, likvidan transfer s Juga na Sever podrazumeva i mnoge druge forme, kao što je “odliv mozgova”: po podacima Ujedinjenih nacija, oko sto hiljada visokoobrazovanih Indijaca emigriralo je u SAD, što za Indiju predstavlja gubitak od dve milijarde dolara (UNDP, 2001: 5).

4.

POLITIČKA GLOBALIZACIJA I NACIONALNA DRŽAVA

Nova međunarodna podela rada, zajedno s novom “protržišnom” političkom ekonomijom, izazvala je i važne promene u međudržavnom sistemu, političkom obliku modernog svetskog sistema. Hegemonističke države, sâme ili preko međunarodnih institucija koje su pod njihovom kontrolom (pre svega multilateralnih finansijskih institucija), s jedne strane ograničavaju političku autonomiju i efektivan suverenitet perifernih i poluperifernih država, primenjujući dosad neviđen pritisak, iako je sposobnost ovih poslednjih da se odupru ili pregovaraju veoma različita. S druge strane, postoji sve veća težnja ka sklapanju međudržavnih sporazuma (Evropska unija, Severnoamerički sporazum o spoljnoj trgovini, Merkosul). U Evropskoj uniji sporazumi su se razvijali kroz oblike združenog ili zajed-

ničkog suvereniteta. I poslednja, ali i ne najmanje važna stvar jeste činjenica da su Ujedinjene nacije izgubile svoj centralni značaj kao povlašćeno mesto za ekonomske, društvene i političke inicijative. Jačanjem međusobnih odnosa država i transnacionalne prakse oslabljena je sposobnost Ujedinjenih nacija da, kao nekada, usmeravaju ili kontrolišu protok ljudi, dobara, kapitala i ideja.

Uticaj međunarodnog konteksta na regulativu nacionalnih država inherentan je modernom međudržavnom sistemu, ali to nije nov fenomen. Vestfalskim ugovorom o miru (1648) ustanovljeni su upravo takvi odnosi. Nije novo ni to što međunarodni kontekst teži da ima posebno jak uticaj na pravnu regulativu ekonomije, o čemu svedoče razni projekti standardizacije i unifikacije ekonomskih zakona na kojima su u XX veku radili specijalisti za uporedno pravo i koje su primenjivale međunarodne organizacije i nacionalne vlade. Kao što sami nazivi projekata pokazuju, međunarodni pritisak je stalno težio uspostavljanju jednoobraznosti i standardizacije; to jasno ilustruju pionirski projekti Ernesta Rabela s početka tridesetih godina XX veka i ustanovljenje Međunarodnog instituta za unifikaciju privatnog prava (UNIDROIT-a) čiji je cilj bio stvaranje međunarodnog ugovornog prava; otuda su, recimo, proistekli jedinstveni zakon o načinu na koji se sastavljaju međunarodni trgovinski ugovori (ULFIS, 1964) i Konvencija o međunarodnoj robnoj trgovini (CISG, 1980) (Van der Velden, 1984: 233).

Tradicija globalizacije je u nekim slučajevima čak i duža. Tili, na primer, razlikuje četiri talasa globalizacije u prethodnom milenijumu: u XIII, XVI i XIX veku i na kraju XX stoleća (1995). Ipak, iako globalizacija ima istorijsku tradiciju, njen današnji uticaj na državnu regulativu kvalitativno je nov fenomen iz dva razloga. Prvo, savremena globalizacija je veoma obuhvatan i rasprostranjen proces koji preuzima izuzetno veliki deo državne intervencije, što zahteva drastične promene modela intervencije. Po Tiliju, razlika između talasa globalizacije koji se javio u XIX veku i ovoga danas sastoji se u sledećem: onaj prvi je doprineo jačanju moći centralnih (zapadnih) država, a ovaj drugi slabi moć tih država. Pritisak na države je sada relativno jedinstven – “Vašingtonski konsenzus” – i u tim uslovima tržišni model razvoja jedini je kompatibilan novom globalnom režimu akumulacije, pa je, prema tome, nužno globalno uspostavljanje politike strukturnog prilagođavanja. Sam po sebi, taj centralni pritisak deluje i jača, ali je i potpomognut pojavama i procesima razvoja kao što su kraj Hladnog rata, izuzetno značajne inovacije u oblasti komunikacione i informacione tehnologije, novi fleksibilni sistemi proizvodnje, regionalni savezi, proglašenje liberalne demokratije kao univerzalnog političkog poretka, globalno nametanje standardnog zakonskog modela za zaštitu intelektualnog vlasništva itd.

U poređenju s prethodnim procesima transnacionalizacije, domet tih pritisaka je posebno upadljiv zato što se oni odvijaju nakon decenija vladavine jake državne regulative u oblasti ekonomije, i primenjuju se kako u zemljama koje čine jezgro svetskog sistema tako i u perifernim i poluperifernim zemljama. Prema tome, ustanovljavanje standarda i institucionalizovanih uslova za funkcionisanje neoliberalnog modela razvoja podrazumeva tako obimnu institucionalizaciju i jedinstvenu destrukciju da ne utiče samo na ulogu koju država igra u ekonomiji već i na globalni legitimitet države da organizuje društvo.

Druga nova karakteristika današnje političke globalizacije ogleda se u tome što je asimetrična ravnoteža transnacionalne moći između jezgra i periferije svetskog sistema, to jest između Severa i Juga, izrazitija nego ikad ranije. U stvari, suverenitet najslabijih država direktno je ugrožen, i to ne toliko zbog pretnji moćnih država, kao što je to ranije bio slučaj, već pre svega zbog uticaja međunarodnih finansijskih agencija i drugih privatnih transnacionalnih činilaca, kao što su multinacionalne kompanije. Na taj način, koristeći moćne, svetske resurse, relativno kohezivna transnacionalna koalicija pojačava pritisak.

17 Imajući u vidu situaciju u Evropi i Severnoj Americi, Bob Džesop tvrdi da postoje tri opšta pravca transformacije državne moći. Prvi je *denacionalizacija* države, specifično razvlašćivanje aparata nacionalne države koje proističe iz činjenice da se i stare i nove nadležnosti države reorganizuju, kako teritorijalno tako i funkcionalno, kako na subnacionalnom tako i na supranacionalnom nivou. Drugi pravac je *denacionalizacija političkih režima* koja se ogleda u prelasku s pojma *vlade* na pojam *vršenja vlasti*, to jest s modela društvenog i ekonomskog uređenja zasnovanog na centralnoj ulozi države na model zasnovan na partnerstvu i drugim oblicima udruživanja s vladinim, paravladinim i nevladinim organizacijama, pri čemu državni aparat, kao *primus inter pares*, igra samo ulogu koordinatora. I konačno, treći pravac je težnja ka *internacionalizaciji nacionalne države* koja se ogleda u sve većem strateškom uticaju međunarodnog konteksta na državne aktivnosti, što može podrazumevati i proširenje polja delovanja nacionalne države kad god se ukaže potreba za prilagođavanjem unutrašnjih okolnosti vanteritorijalnim ili transnacionalnim zahtevima (Jessop, 1995: 2).

Iako nije u potpunosti sprovedena, transnacionalizacija državne regulative najizrazitija je u ekonomiji. Kad je reč o perifernim i poluperifernim zemljama, politika “strukturnog prilagođavanja” i “makroekonomske stabilizacije” – nametnuta kao uslov za ponovne pregovore o spoljnom dugu – obuhvata široku oblast ekonomske intervencije, što izaziva velike preokrete u društvenom ugovoru, zakonskim okvirima i institucionalnim obrascima: liberalizaciju tržišta; privatizaci-

ju industrije i uslužnih delatnosti; rasformiranje agencija za primenu propisa i izdavanje dozvola; ukidanje regulative na tržištu rada i "fleksibilnost" nagodbi o platama; bar delimičnu redukciju i privatizaciju socijalnih usluga (privatizaciju penzionih sistema, finansijsko učešće korisnika socijalnih usluga, veća ograničenja u odбору korisnika socijalne pomoći, širenje takozvanog trećeg sektora, to jest privatnih, neprofitnih delatnosti, stvaranje tržišta unutar same države, kao što je na primer komercijalna konkurencija između državnih bolnica); manju brigu o ekološkim problemima; reformu obrazovanja čiji cilj treba da bude pre svega stručna obuka a ne izgradnja građanske svesti, itd. Svi ti uslovi proistekli iz "Vašingtonskog konsenzusa" zahtevaju suštinske zakonske i institucionalne promene. Pošto se te promene odigravaju na kraju relativno dugog razdoblja u kojem je dominirala državna intervencija u društvenom i ekonomskom životu (uprkos znatnim razlikama unutar svetskog sistema), slabljenje uloge države može se postići samo pomoću jake državne intervencije. Država mora da interveniše kako bi ukinula svoju intervenciju, to jest ona mora da reguliše ukidanje svoje regulative.

Dublja analiza dominantnih obeležja političke globalizacije – a to su zapravo obeležja dominantne političke globalizacije – navodi nas na zaključak da se ona oslanja na tri komponente Vašingtonskog konsenzusa: konsenzus o slaboj državi, o liberalnoj demokratiji i o vladavini prava i pravosudnog sistema.

Glavna komponenta je svakako *konsenzus o slaboj državi*, što je potpuno jasno iz prethodno rečenog. Taj konsenzus se zasniva na ideji da je država sistem suprotan građanskom društvu i njegov potencijalni neprijatelj. Neoliberalnoj ekonomiji potrebno je jako građansko društvo i nužno je da država bude slaba kako bi takva ekonomija opstala. Država inherentno tlači i ograničava građansko društvo, i samo se slabljenjem snage kojom raspolaže može ublažiti njen štetan uticaj i ojačati građansko društvo. Otuda slaba država teži da bude i minimalna država. Liberalna politička teorija je u početku zastupala tu ideju, ali je počela postepeno da je napušta jer je nacionalni kapitalizam, kao društveni i politički odnos, zahtevao veću državnu intervenciju. Tako je ideju o državi kao sistemu koji je suprotan građanskom društvu zamenila ideja o državi kao ogledalu takvog društva. Konsenzus o slaboj državi nastoji da iznova naglasi prvobitnu liberalnu ideju.

Pokazalo se da je to ponovno pozicioniranje strahovito složeno i protivrečno, i možda je upravo zato konsenzus o slaboj državi najkrhkiji i najpodložniji korekcijama. Razlog leži u tome što je "skupljanje" države – putem dobro poznatih mehanizama kao što su ukidanje regulative, privatizacija i redukcija javnih usluga – počelo da se odvija na kraju stopedesetogodišnjeg razdoblja u kojem je regulativna uloga države neprestano jačala. Dakle, kao što smo već pomenuli, ukidanje državne

regulative podrazumeva intenzivnu državnu regulativnu aktivnost i stvaranje standarda i institucija koji će upravljati novim modelom društvene regulative. Takvu aktivnost mogu ostvariti samo efikasne i relativno jake države. Kao što je nužno da država interveniše kako bi prekinula intervenisanje, tako je jasno i da samo jaka država može uspešno kreirati sopstvenu slabost. Zbog te protivrečnosti Američka agencija za međunarodni razvoj i Svetska banka doživele su strateški neuspeh u političkim reformama ruske države nakon propasti komunizma. Osnova tih reformi bila je težnja da se gotovo potpuno uništi sovjetska država kako bi na njenim ruševinama nikla slaba država i, u skladu s tim, građansko društvo. Na iznenađenje inicijatora reformi, iz njih je nikao zapravo mafijaški tip vlade (Hendley, 1995). Možda je upravo iz tog razloga konsenzus o slaboj državi prvi pokazao znake slabosti, o čemu svedoči izveštaj Svetske banke iz 1997. godine koji je posvećen tim pitanjima i koji vaskrsava i ponovo na prvo mesto stavlja ideju o delotvornoj državi (Svetska banka, 1997).

19 *Konsenzus o liberalnoj demokratiji* teži da politički oblikuje slabu državu obnavljanjem liberalne političke teorije koja je, naročito u vreme svog nastanka, zastupala stav o nužnosti spoja političke i ekonomske slobode, slobodnih izbora i slobodnih tržišta kao dveju strana istog novčića, to jest zajedničke dobrobiti postignute delanjem utilitaristički orijentisanih jedinki koje učestvuju u konkurentskoj razmeni, uz minimalno mešanje države. Globalno nametanje tog hegemonističkog konsenzusa stvorilo je mnoge probleme, pre svega zato što se jedan monolitan model primenjuje na veoma različita društva i okolnosti. Iz tog razloga demokratski model koji je postavljen kao uslov za dobijanje međunarodne pomoći i finansija teži da se pretvori u skraćenu verziju, ako ne i karikaturu demokratije. Da bi se to dokazalo, dovoljno je uporediti politike zemalja koje su podvrgnute uslovima Svetske banke s obeležjima liberalne demokratije. Po Dejvidu Heldau, ta obeležja su sledeća: izabrana vlada; slobodni i fer izbori u kojima glas svakog građanina ima podjednaku vrednost; biračko pravo svih građana bez obzira na rasu, veru, klasu, pol itd.; pravo na slobodu savesti, informisanja i izražavanja u vezi sa svim široko definisanim javnim pitanjima; pravo svih punoletnih građana da se suprotstave vladi i traže izbore; slobodna i nezavisna udruženja, uključujući i socijalne pokrete, interesne grupe i političke stranke (David Held, 1993: 21). Ironija je u tome što su demokratije hegemonističkih zemalja zapravo i same ako ne karikature a ono bar skraćene verzije takvog modela liberalne demokratije.

Konsenzus o vladavini zakona i pravosudnog sistema jedna je od suštinskih komponenti novog političkog oblika države; to je i konsenzus koji u najvećoj meri nastoji da političku globalizaciju poveže s ekonomskom. Model razvoja garantovan

Vašingtonskim konsenzusom zahteva novi zakonski okvir prilagođen liberalizaciji tržišta, investicija i finansijskog sistema. Model utemeljen na privatizaciji, privatnoj inicijativi i vladavini tržišta ne dozvoljava državi da upravlja principima reda, sigurnosti i poverenja. Njih mogu obezbediti samo zakon i pravosudni sistem kao korpus nezavisnih i univerzalnih sistema čija se uloga sastoji u kreiranju standardnih očekivanja i u rešavanju sporova pravnim sredstvima koja, kako se pretpostavlja, svako razume. Istaknuto mesto individualnog vlasništva i ugovorâ takođe učvršćuje vladavinu prava. Pored toga, širenje potrošačkog mentaliteta kao glavne pogonske sile globalizacije nije moguće bez institucionalizacije i jačanja poverenja potrošača, a to, opet, nije moguće bez primene uverljivih pretnji sankcijama upućenih onima koji nisu u stanju da plate, što je, za uzvrat, moguće sprovesti samo ukoliko funkcioniše efikasan pravosudni sistem.

Po Vašingtonskom konsenzusu, glavna obaveza države sastoji se u stvaranju legalnog okvira i efikasnih uslova u kojima pravne i pravosudne institucije mogu funkcionisati tako da građanima, ekonomskim agencijama i samoj državi bude omogućen rutinski protok bezbrojnih interakcija.

Druga važna tema u analizi političkih dimenzija globalizacije vezana je za sve veću ulogu nadržavnih oblika vlade, to jest međunarodnih političkih agencija, multilateralnih finansijskih agencija, nadnacionalnih političkih i ekonomskih blokova, globalnih istraživačkih centara, različitih oblika globalnog prava (od *lex mercatoria* do zakona o ljudskim pravima). Ni u toj oblasti fenomen nije nov jer se međudržavni sistem u kojem smo živeli počev od XVII veka zalagao za standardne međunarodne konsenzuse iz kojih će nastati međunarodne organizacije. Od XIX stoleća naovamo to zalaganje je dobijalo sve veći zamah. Tada su te organizacije, kao i danas, funkcionisale kao zajedničko vlasništvo zemalja koje čine jezgro svetskog sistema. Novi elementi su opseg i moć transnacionalne institucionalizacije koja se odvija u poslednje tri decenije. To je jedan od dva smisla u kojem se koristi pojam *globalnog vršenja vlasti* (Murphy, 1994). Drugi, više potencijalan i utopijski smisao vezan je za ispitivanje transnacionalnih političkih institucija koje će u budućnosti biti saobrazne ekonomskoj i društvenoj globalizaciji čiji su procesi trenutno u toku (Falk, 1995; Chase-Dunn *et al.*, 1998). Sve to ukazuje na potrebu da se razmišlja u okviru "svetske države" ili "svetske federacije" koja je demokratski kontrolisana i čiji je zadatak mirno rešavanje sukoba između država i globalnih agenasa. Neki autori prebacuju strukturne sukobe prethodnog perioda u novu arenu globalizacije i razmišljaju o političkim pandanima koji će odatle proisteći. Slično globalnoj kapitalističkoj klasi koja pokušava da formira sopstvenu globalnu državu, koristeći SvetSKU trgovinsku organizaciju kao njenu prethodnicu, i socijalističke snage treba da

stvore “svetsku partiju” koja bi služila “svetskoj socijalističkoj zajednici” ili “globalnoj demokratskoj zajednici” utemeljenoj na kolektivnoj racionalnosti, slobodi i jednakosti (Chase-Dunn *et al.*, 1998).

5.

KULTURNA GLOBALIZACIJA ILI GLOBALNA KULTURA?

Kulturna globalizacija se pre svega vezuje za takozvani “kulturni zamah” iz osamdesetih godina kada su društvene nauke počele više da se zanimaju za kulturne nego za društveno-ekonomske fenomene. “Kulturni zamah” je oživeo raspravu o značaju kauzalnog objašnjenja društvenog života i, zajedno s tim, postavio je pitanje uticaja kulturne globalizacije,⁵ to jest da li normativna i kulturna dimenzija procesa globalizacije igraju primarnu ili sekundarnu ulogu. Po nekim autorima, njihova uloga je od sekundarnog značaja jer je svetska kapitalistička ekonomija u većoj meri integrisana u političku i vojnu moć i nezavisno tržište nego u normativni i kulturni konsenzus (Chase-Dunn, 1991: 88). Drugi opet smatraju da u razvoju svetskog i stabilnosti međudržavnog sistema politička moć, kulturna dominacija i institucionalizovane vrednosti i norme prethode zavisnom tržištu (Meyer, 1987; Bergesen, 1990). Posmatrajući raspravu sa sociološkog stanovišta, Valerštajn tvrdi da “se u poslednjih 21 deset-petnaest godina nije slučajno toliko diskutovalo o kulturi. To je posledica činjenice da se u XIX veku odustalo od čvrstog uverenja da su ekonomska i politička arena *loci* društvenog napretka, pa stoga i individualnog spasenja” (Wallerstein, 1991a: 198).

Iako se pitanje izvorne matrice globalizacije postavlja u vezi sa svakom dimenzijom globalizacije, ono je najakutnije i najčešće u domenu kulture. Problem je u sledećem: da li ono što zovemo globalizacijom treba zapravo nazvati vesternizacijom odnosno amerikanizacijom (Ritzer, 1995) jer predmet globalizacije čine zapadnjačke i, često, isključivo severnoameričke vrednosti, kulturni artefakti i univerzalni simboli, bilo da je reč o individualizmu, političkoj demokratiji, racionalnosti ekonomije, utilitarizmu, vladavini prava, filmu, reklami, televiziji, internetu ili nečem drugom.

U tom kontekstu, elektronski mediji, posebno televizija, postali su jedna od glavnih tema rasprave. Iako svi naglašavaju značaj globalizacije medija, mišljenja o njoj su različita. Apadurai, na primer, smatra da je ona jedan od činilaca

5 Up. Featherstone (1990: 10); Appadurai (1990); Berman (1983); W. Meyer (1987); Giddens (1990, 1991); Bauman (1992). Vidi i Wuthnow (1985, 1987); Bergesen (1980).

– drugi je masovna migracija – odgovornih za raskid s razdobljem iz kojeg smo tek izašli (svetom modernizacije) i za period u koji upravo ulazimo (postelektronski svet) (Appadurai, 1997). Novi period karakteriše “delovanje imaginacije” proisteklo iz činjenice da se mašta transformisala u društveni i kolektivni fenomen. Ona nije više ograničena na romantičnog pojedinca i ekspresivni prostor umetnosti, mita i rituala, već je deo svakodnevnog života običnih građana (*ibid.*: 5). Postelektronska mašta, kombinovana s migracionim kretanjima, omogućila je stvaranje transnacionalnih simboličkih univerzuma, “zajednica osećanja”, mogućnih identiteta, zajedničkih ukusa, zadovoljstava i sklonosti, ukratko, kako bi Appadurai to rekao, “javnih sfera dijaspore” (*ibid.*: 4). Posmatrajući to iz druge perspektive, Oktavio Jani govori o “elektronskom principu” – skupu elektronskih, informacionih i kibernetičkih tehnologija namenjenih informisanju i komunikacijama – posebno televiziji – koje su se pretvorile u “arhitekta elektronske agore gde je svako predstavljen, odražen, iskrivljen ili unakažen a da se pri tom ne izlaže riziku druženja ili iskustva” (Ianni, 1998: 7).

Ta tema je neodvojiva od jedne druge teme, podjednako važne u kontekstu kulturne globalizacije, a to je pitanje u kojoj meri globalizacija homogenizuje kulturni prostor. Neki autori misle da su specifična obeležja lokalnih i nacionalnih kultura ugrožena (Ritzer, 1995); drugi, međutim, tvrde da globalizacija stvara raznovrsnost isto koliko i homogenost (Robertson i Khondker, 1998). Institucionalna sličnost, naročito u ekonomskom i političkom domenu, postoji zajedno s afirmacijom različitosti i posebnosti. Po Fridmanu, kulturna i etnička rasepkanost, s jedne strane, i modernistička homogenost, s druge, nisu dva suprotstavljena vida tekućeg procesa, već dve težnje koje ravnopravno konstituišu globalnu stvarnost (Featherstone, 1990: 311). Appadurai takođe ističe da elektronski mediji nisu nikakav opijum za narod; jedinke i grupe ih aktivno procesuiraju i oni su pogodan teren za iskazivanje otpora, selektivnosti i ironije (1997: 7). Appadurai naglašava da mašta dobija sve značajniju ulogu u društvenom životu kojim dominira globalizacija. Država, tržište i druge dominantne interesne grupe koriste imaginaciju kao sredstvo disciplinovanja i kontrole građana, ali i građani putem mašte razvijaju kolektivne sisteme drukčijeg mišljenja i nove predstave o kolektivnom životu (1999: 230).

Nijedno od ovih stanovišta ne objašnjava do kraja odnose u sferi društvene moći koji upravljaju stvaranjem homogenosti i različitosti. To znači da su oba “rezultata” globalizacije postavljena na istu osnovu i da veze i hijerarhija između njih nisu utvrđeni. Takvo objašnjenje bi posebno bilo korisno za kritičku analizu procesa hibridizacije i kreolizacije koji proističu iz sukobljavanja ili saživota homogenizujućih i partikularizujućih težnji (Hall i McGrew, 1992; Appadurai, 1997: 43).

Još jedna važna tema rasprave o kulturnim dimenzijama globalizacije – takođe vezana za prethodnu debatu – odnosi se na pitanje da li je poslednjih decenija stvorena globalna kultura (Featherstone, 1990; Waters, 1995). Dugo se mislilo da je, u najmanju ruku počev od XVI veka, hegemonistička ideologija evropske nauke, ekonomije, politike i religije, putem kulturnog imperijalizma, stvarala neke sličnosti između različitih nacionalnih kultura u svetskom sistemu. Sada se postavlja pitanje da li su se poslednjih decenija pojavili i neki kulturni oblici čije je poreklo transnacionalno ili čije je nacionalno poreklo relativno beznačajno s obzirom na činjenicu da cirkulišu po celom svetu i da manje-više nisu ukorenjeni ni u jednoj nacionalnoj kulturi. Te kulturne oblike Apadurai je nazvao *medijskim* i *idejnim pejzažima* (1990), Lesli Skler (1991) ideologijom potrošačke kulture, a Entoni Smit novim kulturnim imperijalizmom (1990). Iz jedne druge perspektive posmatrano, teorija o međunarodnim režimima skrenula nam je pažnju na procese formiranja konsenzusa na svetskom nivou i na pojavu globalnog normativnog poretka (Keohane i Nye, 1977; Keohane, 1985; Krasner, 1983; Haggard i Simmons, 1987). Iz treće perspektive, teorija o međunarodnoj strukturi naglašava način na koji je zapadnjačka kultura stvorila društvene činioce i značajne kulture u celom svetu (Thomas *et al.*, 1987).

23 Ideja o globalnoj kulturi svakako spada u jedan od glavnih projekata modernosti. Kao što je Stiven Tulmin (1990) uspešno pokazao, njen razvoj se može pratiti od Lajbnica do Hegela i od XVII veka do danas. Ipak, pažnja koju u poslednje tri decenije sociolozi poklanjaju toj ideji ima specifičnu empirijsku osnovu. Veruje se da je dramatično intenziviranje međugraničnog protoka dobara, kapitala, rada, ljudi, ideja i informacija podstaklo zbližavanje, negovanje sličnosti i stvaranje hibrida različitih nacionalnih kultura – bilo da je reč o arhitektonskim stilovima, modi, ishrani ili potrošnji kulturnih dobara. Bez obzira na to, većina autora smatra da ti procesi, iako važni, uopšte ne vode ka globalnoj kulturi.

Po definiciji, kultura je društveni proces koji nastaje u tački ukrštanja univerzalnog i partikularnog. Valerštajn s pravom ističe da je “definisane kulture pitanje definisanja granica” (1991a: 187). Slično tome, Apadurai tvrdi da je kultura poprište razlika, suprotnosti i poređenja (1997: 12). Ako hoćemo da je definišemo na najjednostavniji način, možemo čak reći da je kultura borba protiv jednoobraznosti. Moćnim i zamršenim procesima širenja i nametanja kulture, imperijalistički definisane kao univerzalne, širom svetskog sistema suprotstavljani su mnogobrojni i otvoreni procesi kulturnog otpora, identifikacije i zavičajnosti. Ipak, tema globalne kulture zaista pokazuje da politička borba koja okružuje kulturnu homogenost i jednoobraznost prevazilazi granice teritorije na kojoj je od XIX veka nedavno bila locirana – granice nacionalne države.

U tom pogledu, nacionalne države su tradicionalno igrale veoma dvo-smislenu ulogu. Spolja gledano, one su se zalagale za kulturnu različitost i autentičnost nacionalne kulture, a iznutra su podsticale homogenost i jednoobraznost; koristeći moć politike, zakona, obrazovnog sistema ili medija, a često i sve to zajedno, gušile su raznovrsne lokalne kulture na svojoj teritoriji. To su različitim intenzitetom i efikasnošću radile i zemlje u jezgru i one na periferiji i poluperiferiji svetskog sistema; sada se njihova uloga donekle menja s obzirom na tekuće transformacije regulativnih mogućnosti Ujedinjenih nacija.

U uslovima svetske kapitalističke ekonomije i modernog međudržavnog sistema, malo je prostora za parcijalne globalne kulture. One su parcijalne po vidovima društvenog života koje obuhvataju i po delovima sveta koje pokrivaju. Smit, na primer, govori o evropskoj “porodici kultura” u čiji sastav ulaze rasprostranjeni i transnacionalni politički i kulturni motivi i tradicije (kao što je rimsko pravo, renesansi humanizam, prosveteni racionalizam, romantizam i demokratija) “koji su se u različito vreme pojavljivali u različitim delovima kontinenta i, u nekim slučajevima, i dalje se pojavljuju, izazivajući ili iznova izazivajući čuvstva prepoznavanja i srodstva među narodima Evrope” (Smith, 1990: 187). Sa stanovišta posmatrača izvan Evrope, naročito sa stanovišta regiona i naroda koji su dugo bili pod kolonijalnom vlašću Evropljana, ta porodica kultura nije ništa drugo do kvintesencijalna verzija zapadnjačkog imperijalizma u čije ime je veliki broj tradicionalnih i kulturnih identiteta uništen.

24

S obzirom na hijerarhičan karakter svetskog sistema, neophodno je utvrditi koje grupe, klase, interesi i države definišu parcijalne kulture kao globalne i, na taj način, pod maskom kulturne globalizacije, upravljaju sprovođenjem političke dominacije. Ako je tačno da su življi međugranični kontakti i međusobna zavisnost pružili nove šanse toleranciji, ekumenizmu, solidarnosti i kosmopolitizmu, onda je tačno i da su se, istovremeno, javili novi oblici i manifestacije netolerancije, šovinizma, rasizma, ksenofobije i, na kraju, imperijalizma. Na taj način, parcijalne globalne kulture mogu imati veoma različit karakter, obim i politički profil.

U postojećim okolnostima moguće je samo vizualizovati pluralističke ili pluralne globalne kulture.⁶ Otuda, kad govori o globalnoj kulturi u jednini, većina autora zauzima preskriptivno stanovište ili je opisuje sa stanovišta budućnosti.

6 Vidi i Featherstone (1990: 10); Wallerstein (1991a: 184); Chase-Dunn (1991: 103). Po Valerštajnu, moderan svetski sistem se razlikuje od pređašnjih svetskih imperija po tome što kombinuje jednu jedinu vrstu podele rada sa sistemom nezavisnih država i mnogostrukim kulturnim sistemima (Wallerstein, 1979: 5).

Po Hanercu, kosmopolitizam “podrazumeva stav prema koegzistenciji kultura koji se ogleda u individualnom doživljaju [...] želji i volji za kontaktom s Drugim [...] intelektualnoj otvorenosti prema različitim kulturnim iskustvima” (Hannerz, 1990: 239). S druge strane, iako skida s pijedastala Parsonsov “standardni univerzalizam” (1971) kao suštinsko obeležje kapitalističkog sistema koji je trenutno na snazi, Čejcs–Dan predlaže da se taj univerzalizam prebaci na “nov nivo socijalističkog značenja, makar se zadržala i osetljivost na vrline etničkog i nacionalnog pluralizma” (Chase–Dunn, 1991: 105; Chase–Dunn *et al.*, 1998). Konačno, Valerštajn misli da je svetska kultura mogućna samo u budućem svetu slobode i jednakosti, mada će i u njemu postojati prostor za kulturni otpor: neprestano stvaranje i ponovno stvaranje specifičnih kulturnih entiteta “čiji će cilj (priznat ili nepriznat) biti obnova univerzalne stvarnosti slobode i jednakosti (Wallerstein, 1991a: 199).

Kad je reč o kulturnom domenu, neoliberalni konsenzus je veoma selektivan. Kulturni fenomeni su zanimljivi samo ako se transformišu u robu, što im onda omogućava da prate ekonomsku globalizaciju. Zato se konsenzus pre svega odnosi na tehničku i pravnu podršku produkciji i protoku proizvoda kulturne industrije kao što su komunikaciona i informaciona tehnologija i prava na intelektualnu svojinu.

25

6.

KARAKTERI GLOBALIZACIJE

Činjenica da smo pominjali dominantne dimenzije procesa koji se obično naziva globalizacijom, zanemarujući pri tom teoriju koja leži u njegovoj osnovi, može stvoriti pogrešan utisak da je globalizacija jednolinijski fenomen, monolitan i jednoznačan. Iako pogrešna, danas preovlađuje upravo takva ideja o globalizaciji, težeći da iz naučnog diskursa pređe u politički, a odatle i u svakodnevni jezik. Naizgled transparentna i jednostavna, ona prikriva više nego što otkriva stvarna dešavanja u svetu. Kad se posmatra iz jedne druge perspektive, ono što se maskira ili skriva toliko je važno da transparentnost i jednostavnost ideje o globalizaciji ne samo što nije bezazlena već se mora smatrati ideološkim i političkim sredstvom koje ima specifične ciljeve. Dva takva cilja treba posebno naglasiti.

Prvi je stvaranje takozvane determinističke zablude. Reč je o plasiranju ideje da je globalizacija spontan, automatski, neizbežan i nepovratan proces koji jača i napreduje u skladu s nekom unutrašnjom logikom i dinamikom čija je snaga tolika da se može odupreti svakom spoljašnjem mešanju. Najoprezniji naučnici, kao i ambasadori globalizacije, rado se priklanjaju toj zabludi. Među naučnicima istakao bih Manuela Kastelsa koji u globalizaciji vidi neizbežnu posledicu revolucije u in-

formacionoj tehnologiji. Po njemu, nova ekonomija je “*informacijska* jer produktivnost i konkurentnost delova ili agenasa te ekonomije temeljno zavise od njihove sposobnosti da stvaraju, procesuiraju i efikasno primenjuju znanje zasnovano na informacijama. Ona je *globalna* jer su njene glavne aktivnosti proizvodnje, potrošnje i prometa [...] organizovane na globalnoj osnovi [...]” (1996: 66). Zabluda je u tome što se uzroci globalizacije preobraćaju u njene posledice. Globalizacija je zapravo rezultat niza političkih odluka čiji se autori i vreme nastanka ne mogu odrediti. Vašingtonski konsenzus je politička odluka zemalja iz jezgra svetskog sistema, kao što su to i odluke država koje su ga manje ili više selektivno prihvatile, zadržavši manju ili veću autonomiju. Ne smemo zaboraviti da je hegemonistička globalizacija, pre svega na političkom i ekonomskom planu, u velikoj meri proistekla iz odluka nacionalnih država. Ukidanje ekonomske regulative, na primer, nesumnjivo je politički čin. To dokazuju reakcije nacionalnih država na pritiske koji trenutno proističu iz Vašingtonskog konsenzusa.⁷ Činjenica da su te političke odluke, uopšteno posmatrano, konvergentne, da su donesene u kratkom periodu i da mnoge države nisu imale mogućnost da drukčije odluče ne dovodi u pitanje njihov politički karakter, već samo pokazuje da je politički proces njihovog donošenja decentralizovan. Politički karakter imaju i razmišljanja o novim oblicima države koji proističu iz globalizacije, o novoj političkoj raspodeli nacionalne, međunarodne i globalne prakse i o novim stavovima javnosti prema složenim problemima u vezi s društvom, ekologijom i redistribucijom.

26

Drugi politički cilj koji se krije iza tvrdnje da globalizacija nema politički karakter jeste stvaranje zablude da je Jug nestao sa svetske scene. U skladu s tom zabludom, Sever i Jug nikada nisu ni bili u stvarnom sukobu; već duže vreme jedina razlika između njih je u tome što Sever nudi industrijske proizvode, a Jug obezbeđuje sirovine. Šezdesetih godina situacija je počela da se menja (zahvaljujući tome što su uzete u obzir teorije o međuzavisnosti, to jest međuzavisnom razvoju), a nakon osamdesetih radikalno se promenila. Danas je svet integrisan u globalnu ekonomiju, na finansijskom, proizvodnom, pa čak i potrošačkom nivou; s obzirom na mnogostruku međuzavisnost, nema nikakvog smisla praviti razliku između Severa i Juga, pa čak ni između centralnih, perifernih i poluperifernih delova svetskog sistema. Što je globalizacija uspešnija, to su Jug i hijerarhijski odnosi u svetskom sistemu manje vidljivi. Tvrdi se, dakle, da globalizacija ima istovetan efekat u svim re-

7 Analizu regionalnih reakcija Latinske Amerike, jugoistočne Azije i podsavezne Afrike na globalne pritiske vidi u Stallings (1995). Vidi i Boyer (1998) i Drache (1999).

gionima sveta i svim sektorima delovanja i da su njeni graditelji – multinacionalne kompanije – bezgranično inovativni i sposobni da organizuju transformaciju nove globalne ekonomije u šansu bez presedana.

Čak i autori koji priznaju da je globalizacija veoma selektivna, da proizvodi neravnotežu i primenjuje promenljiva merila često zastupaju mišljenje da je ona ukinula hijerarhijsku strukturu prethodne svetske ekonomije. S obzirom na činjenicu da se razlike između zemalja, unutar zemalja i između regiona stalno povećavaju, Kastelasova tvrdnja da je globalizacija ukinula pojam “Juga”, pa čak i “Trećeg sveta” zaista je novost (1996: 92, 112). Po njemu, najnovija međunarodna podela rada ne odvija se između zemalja nego između ekonomskih agenasa i različitih pozicija u globalnoj ekonomiji koji se nadmeću na globalnom nivou, koristeći tehnološku infrastrukturu informacijske ekonomije i organizacionu strukturu mreža i tokova (1996: 147). To znači da nema više smisla praviti razliku ni između centralnih, perifernih i poluperifernih delova svetskog sistema. Za razliku od svetske ekonomije, nova ekonomija je globalna ekonomija. Dok se svetska ekonomija temelji na akumulaciji kapitala, globalna ekonomija je u stanju da funkcioniše kao mehanizam u stvarnom vremenu i na planetarnom nivou (1996: 92).

27 Ne želeći da umanjim značaj postojećih transformacija, ipak mislim da Kastelas preteruje kad u globalizaciji vidi svemoćan buldožer pred kojim ništa ne može uzmaći, a pogotovu ne ekonomija. Na isti način preteruje i kad govori o segmentaciji procesa uključivanja u svetski sistem i isključivanja iz njega. Pre svega, upravo sam Kastelas priznaje da se proces isključivanja može proširiti na ceo kontinent (Afriku) i da se mogu potpuno kontrolisati procesi uključivanja u potkontinent (Latinsku Ameriku) (1996: 115–136). Drugo, čak i ako priznamo da globalnoj ekonomiji nisu više potrebna geopolitička područja u kojima će se reprodukovati, tačno je da se spoljni dug i dalje tumači kao odgovornost svake zemlje ponaosob iako se, od osamdesetih godina naovamo, upravo preko njega i putem finansijalizacije ekonomskog sistema stvara čitava mreža siromašnih zemalja sveta koja doprinosi uvećanju kapitala bogatih zemalja. Treće, nasuprot onome što se može zaključiti iz Kastelasove tvrdnje, povezivanje zemalja globalnom ekonomijom značajno je isto koliko i njihovo razmimoilaženje koje je tako očigledno u centralnim zemljama (Drache, 1999: 15). Pošto se plate i politika socijalnog osiguranja još uvek određuju na nacionalnom nivou, liberalizacija mera preduzetih nakon osamdesetih godina nije mnogo smanjila razlike u ceni rada u različitim zemljama. Tako je 1997. godine prosečna cena radnog sata u Nemačkoj iznosila 32 američka dolara, to jest bila je 54% veća nego u SAD gde je iznosila 17,19 dolara. Čak i u Evropskoj uniji, gde je poslednjih decenija primenjivana politika “duboke integracije”, još uvek postoje

razlike u produktivnosti i izdvajanjima za plate; jedini izuzetak je Engleska gde su od 1980. godine izdvajanja za plate smanjena do 40%. Ako Zapadnu Nemačku uzmemo kao graničnu tačku (100%), produktivnost u Portugalu je 1998. godine iznosila 34,5%, a izdvajanja za plate 37,4%, u Španiji 62% odnosno 66,9%, u Engleskoj 71,7% odnosno 68%, u Irskoj 69,5% odnosno 71,8% (Drache, 1999: 24).

I konačno, teško je složiti se s tvrdnjom da su selektivnost isključivanja i fragmentacija “nove ekonomije” ukinule pojam “Juga” kada se, kao što smo videli, u poslednjih dvadeset-trideset godina disparitet između kapitala siromašnih i kapitala bogatih zemalja stalno povećava. Tačno je da je liberalizacija tržišta destruktuurisala procese uključivanja i isključivanja u raznim zemljama i regionima. Ipak, važnije je analizirati odnos između uključivanja i isključivanja u svakoj zemlji ponaosob. Taj odnos određuje da li zemlja pripada Severu ili Jugu, centru, periferiji ili poluperiferiji svetskog sistema. Zemlje koje su u svetsku ekonomiju integrisane pre svega isključivanjem pripadaju Jugu i periferiji svetskog sistema.

Te transformacije zaslužuju pomnu pažnju, ali nema sumnje da se samo ideološkim zaokretima koji su se desili u naučnom svetu, na Severu kao i na Jugu, može objasniti kako su nejednakost i neravnoteža u svetskom sistemu, uprkos svom porastu, izgubili centralno mesto u istraživanjima. Dakle, tvrdnje da je “ukinut Jug” i da “nema više Trećeg sveta” pre svega su rezultat promena “sociološkog senzibiliteta” koje same po sebi moraju postati predmet ispitivanja. Kod nekih autora takve tvrdnje nisu rezultat specifičnih analiza Juga i Trećeg sveta, već su samo proistekle iz činjenice da je tim delovima sveta dodeljen status “zaboravljenih”. Globalizacija se posmatra sa stanovišta zemalja koje čine jezgro svetskog sistema, s obzirom na njihovo iskustvo. To važi pre svega za autore koji se bave ekonomskom globalizacijom.⁸ Ipak, u analizama izučavalaca kulture često nailazimo na istu grešku. Na primer, teorije refleksivnosti primenjene na modernost, globalizaciju ili akumulaciju (Beck, 1992; Giddens, 1991; Lash i Urry, 1996) i, posebno, Gidensova ideja da je globalizacija “refleksivna modernizacija”, ne obaziru se na činjenicu da velika većina svetske populacije trpi posledice modernosti i globalizacije koje nisu ni najmanje refleksivne, odnosno da velika većina radnika živi pod režimima akumulacije koji su potpuno suprotni refleksivnoj akumulaciji.

I deterministička zabluda i zabluda o nestanku Juga sa svetske scene gube uverljivost jer se globalizacija sama po sebi pretvara u područje društvenih i političkih sukoba. Iako je neki još uvek vide kao veliku pobedu racionalnosti, inovacija i slobode, zahvaljujući kojoj će progres biti neprestan a obilje neograničeno,

8 Pored mnogih drugih, vidi Boyer (1996, 1998); Drache (1999).

drugi je doživljavaju kao prokletstvo jer su njene posledice patnja, marginalizacija i isključenje velike većine svetskog stanovništva; u stvari, retorika progressa i obilja postaje retorika sve manjeg broja privilegovanih članova sve zatvorenijeg kluba.

29 S obzirom na takve okolnosti, nije nikakvo iznenađenje to što su se poslednjih godina pojavili različiti diskursi o globalizaciji. Robertson (1998), na primer, razlikuje četiri glavne vrste diskursa o globalizaciji. *Regionalni diskurs*, kao što je azijski, zapadnoevropski ili latinoamerički, ima civilizacijski ton i govori o sukobu između globalizacije i regionalnih osobenosti. Unutar jednog regiona mogu postojati različiti poddiskursi. Na primer, u Francuskoj se globalizacija često shvata kao "anglo-američka" pretnja francuskom društvu i kulturi, ali i društvima i kulturama drugih evropskih zemalja. Ipak, primećuje Robertson, antiglobalizacijska orijentacija Francuza lako se može preobratiti u francuski globalizacijski projekat. *Diskurs discipline* je diskurs koji koriste različite društvene nauke da bi objasnile svoje shvatanje globalizacije. Glavni naglasak je na ekonomskoj globalizaciji. *Ideološki diskurs* može se ukrštati s bilo kojim od ta dva diskursa i odnosi se na političko vrednovanje procesa globalizacije. Antiglobalizacijski diskurs suprotan je proglobalizacijskom diskursu, a u okviru i jednog i drugog postoje levo i desno krilo. Konačno, četvrta vrsta diskursa je *feministički diskurs*; on je u početku bio antiglobalizacijski jer je prednost davao lokalnom, a muškarcima je pripisivao sklonost ka globalnom. Međutim, danas je to takođe jezik globalizacije, a odlikuje se naglaskom na vidovima globalizacije koji se tiču zajednice.

Raznovrsnost diskursa o globalizaciji pokazuje da je nužno kritičko teorijsko razmišljanje o globalizaciji i da ono treba da obuhvati svu složenost tog fenomena i različite interese s kojima se on suočava. Teorija čiji sam ja zastupnik polazi od činjenice da postoje tri očigledne protivrečnosti na osnovu kojih se, po mom mišljenju, današnji istorijski period nesumnjivo može okarakterisati kao tranzicioni. Prva je protivrečnost između globalizacije i lokalizacije. Današnjim vremenom dominira dijalektika čiju suštinu čine paralelni procesi globalizacije i lokalizacije. U stvari, što su međusobna zavisnost i globalne akcije intenzivnije, to društveni odnosi, uopšteno gledano, postaju manje lokalni; tako se otvara put ka novim *pravima na izbor* koja prelaze granice čiji je čuvar donedavno bila tradicija, nacionalizam, jezik ili ideologija, a često i kombinacija svih tih činilaca zajedno. Ipak, naizgled protivrečno toj težnji, javljaju se i novi regionalni, nacionalni i lokalni identiteti koji nastaju zahvaljujući ponovnom isticanju *prava na korene*. Iako se isto toliko odnose na stvarne ili imaginarne teritorije koliko i na način života i društvene odnose, ti lokalni činoci su utemeljeni na neposrednim odnosima, bliskosti i direktnim interakcijama.

Teritorijalni lokalizmi su, na primer, omiljeni među narodima koji su vekovima bili izloženi genocidu i kulturnom tlačenju i koji konačno ponovo traže pravo na samoopredeljenje u okviru teritorija svojih predaka, imajući pri tom izvesnu mogućnost da u tome uspeju. Takav je slučaj s domorodačkim stanovništvom u Latinskoj Americi, Australiji, Kanadi i na Novom Zelandu. Nasuprot tome, translokalizovanim lokalizmima sklone su translokalizovane društvene grupe kao što su arapski imigranti u Parizu ili Londonu, turski imigranti u Nemačkoj ili latinoamerički u SAD. Za te grupe teritorija je ideja o teritoriji kao načinu života u smislu bliskosti, neposrednosti, pripadanja, zajedništva i uzajamnosti. Štaviše, to ponovno uspostavljanje lokalizama, koje se obično dešava na međudržavnom nivou, može se odvijati i na naddržavnom nivou. Dobar primer je Evropska unija koja, iako deterritorijalizuje društvene odnose između građana država članica, iznova teritorijalizuje društvene odnose s drugim državama – stvara “Evropsku tvrđavu”.

Druga protivrečnost vezana je za odnos između nacionalne države i transnacionalne nedržave. Prethodna analiza različitih dimenzija dominantne globalizacije pokazuje da je jedna od najprotivrečnijih tema u raspravama o globalizaciji pitanje uloge države u eri globalizacije. Neki misle da je država zastarela stvar, na putu da izumre, ili da je u najmanju ruku njena sposobnost organizacije i regulisanja društvenog života veoma oslabila; drugi pak misle da je država i dalje glavni politički entitet, ne samo zato što je narušavanje suvereniteta veoma selektivno već i zato (a to se smatra još važnijim) što samu institucionalizaciju globalizacije – od multilateralnih agencija do ukidanja ekonomske regulative – kreiraju nacionalne države. Oba stava imaju u vidu samo jedan deo tekućeg procesa. Nijedan ne ukazuje dužnu pažnju transformacijama u celini jer su one, zapravo, protivrečne i uključuju kako procese afirmacije države – u onoj meri u kojoj se može zaključiti da države nikada nisu bile toliko važne koliko danas – tako i procese privatizacije zasnovane na veoma važnim interakcijama, komunikacijama i transnacionalnim protocima u koje se država, za razliku od prethodnog razdoblja, gotovo uopšte ne meša.

Treća protivrečnost je političke i ideološke prirode; to je protivrečnost između shvatanja da je globalizacija oličenje nesumnjive i nepobedive energije kapitalizma i shvatanja da ona daje novu šansu za proširenje obima i poboljšanje kvaliteta transnacionalne solidarnosti i antikapitalističke borbe. Štaviše, prvo stanovište brane kako oni koji predvode globalizaciju i imaju koristi od nje tako i oni koji smatraju da je globalizacija najnoviji i najgori oblik spoljne agresije na njihovu dobrobit i način života.

Pomenute protivrečnosti jasno pokazuju najvažnije pravce u kojima se danas kreće proces globalizacije. U toj svetlosti, lako je videti da su razmimoilaže-

nja, paralelna događanja i sukobi toliko značajni da ono što nazivamo globalizacijom nije zapravo ništa drugo do niz različitih procesa globalizacije i, na kraju krajeva, različitih i ponekad protivrečnih globalizacija.

Ono što obično zovemo globalizacijom u stvari su različiti skupovi društvenih odnosa, a iz različitih skupova društvenih odnosa nastaju različiti fenomeni globalizacije. To znači da, strogo govoreći, ne postoji samo jedan entitet koji se zove globalizacija, već postoje globalizacije; tačnije rečeno, taj termin bi uvek trebalo koristiti u množini. Svaki drugi širi pojam trebalo bi da se odnosi na proces, a ne na suštinu. Pored toga, iako je reč o skupovima društvenih odnosa, globalizacije podrazumevaju sukobe, što znači da podrazumevaju i pobednike i pobeđene. Često se diskurs o globalizaciji svodi na istoriju pobednika, koju oni sami prepričavaju. U stvari, pobeda je naizgled tako apsolutna da pobeđeni potpuno nestaju sa scene. Stoga je pogrešno misliti da se novim i intenzivnim oblicima transnacionalnih interakcija proisteklim iz procesa globalizacije ukida hijerarhija u svetskom sistemu. Oni su je bez sumnje duboko transformisali, ali to ne znači da su je i ukinuli. Naprotiv, empirijski dokazi govore suprotno jer pokazuju da hijerarhičnost sve više jača i da je nejednakost sve izrazitija. Protivrečnosti i razmimoilaženja o kojima je bilo reči pokazuju da se nalazimo u periodu tranzicije koja se odvija u tri glavna pravca, pa se može govoriti o tranziciji hijerarhije i nejednakosti u svetskom sistemu, 31 tranziciji institucionalnog oblika i komplementarnosti institucija i tranziciji obima i konfiguracije društvenih i političkih sukoba.

Teorijska analiza mora, dakle, uzeti u obzir pluralnost i protivrečnosti procesa globalizacije, što znači da se ti procesi ne smeju objašnjavati redukcionističkim apstrakcijama. Teorija za koju se ja zalažem zasniva se na pojmu svetskog sistema u tranziciji. On je u tranziciji jer u sebi sadrži stari svetski sistem, koji prolazi kroz proces duboke transformacije, i niz realija koje mogu, ali ne moraju imati za posledicu stvaranje novog svetskog sistema odnosno nekog drugog sistemskog ili nesistemskog entiteta. To zavisi od okolnosti koje, kad se posmatraju sinhronijski, otkrivaju potpunu otvorenost prema mogućnim pravcima razvoja. Takva otvorenost ukazuje na izrazitu nestabilnost iz koje proističe račvanje u Prigožinovom smislu te reči. To je stanje velike nestabilnosti i nestalnih kompromisa, u kojem male promene mogu izazvati ogromne transformacije. Reč je, dakle, o stanju izrazite turbulentnosti i dramatičnih poremećaja ravnoteže.⁹ Teorija za koju se zalažem uzima u obzir račvanje i stoga, sama po sebi, ne može izbeći suočavanje s mogućnošću izbijanja haosa.

9 O tome vidi Santos (1996).

Svetski sistem u tranziciji čine tri vrste kolektivne prakse: međudržavna praksa, globalna kapitalistička praksa i transnacionalna društvena i kulturna praksa. Međudržavna praksa saobrazna je ulozi koju države imaju u modernom svetskom sistemu kao protagonisti međunarodne podele rada čije središte čini hijerarhija ustanovljena u jezgru, na periferiji i poluperiferiji. Globalna kapitalistička praksa vezana je za aktivnost ekonomskih agenasa čija je prostorna i vremenska sfera stvarnog i mogućnog delovanja sama planeta. Transnacionalna društvena i kulturna praksa ogleda se u međugraničnom protoku ljudi i kultura, informacija i komunikacija. Sve tri vrste prakse podrazumevaju: *grupu institucija* koje obezbeđuju njihovu reprodukciju i kompatibilnost, kao i stabilnost nejednakosti proistekle iz takve prakse; *oblik moći* koji daje logičku podlogu interakcijama i legitimizuje nejednakost

Tabela 1: *Procesi globalizacije*

<i>Prakse</i>	<i>Institucije</i>	<i>Oblik moći</i>	<i>Forma zakona</i>	<i>Strukturni sukobi</i>	<i>Kriterijumi hijerarhije</i>
Međudržavne	<ul style="list-style-type: none"> ✱Države ✱Međunarodne organizacije ✱Multilateralne finansijske institucije ✱Regionalni blokovi (NAFTA, Evropska unija, Meroosul) ✱Svetska trgovinska organizacija 	Nejednaka razmena prerogativa suvereniteta	<ul style="list-style-type: none"> ✱Međunarodni zakon ✱Međunarodni sporazumi ✱Zakon o regionalnoj integraciji 	Međudržavna borba za relativnu poziciju u svetskom sistemu (nadmoć/ /potčinjenost; samostalnost/ /zavisnost)	Centar, periferija, poluperiferija
Globalne kapitalističke	Multinacionalne kompanije	Nejednaka razmena resursa ili komercijalnih vrednosti	<ul style="list-style-type: none"> ✱Zakon o radu ✱Međunarodni ekonomski zakon ✱Novi <i>lex mercatoria</i> ✱Svojinska prava ✱Prava na intelektualnu svojinu ✱Patentna prava 	Klasna borba za prisvajanje ili vrednovanje komercijalnih resursa (integracije/ /dezintegracije; uključivanje/ /isključivanje)	Globalno, lokalno
Transnacionalne društvene i kulturalne	<ul style="list-style-type: none"> ✱Nevladine organizacije ✱Društveni pokreti ✱Mreže ✱Kretanja 	Nejednaka razmena identiteta i kultura	<ul style="list-style-type: none"> ✱Ljudska prava ✱Pravo na državljanstvo i boravak ✱Pravo na emigraciju ✱Pravo na intelektualnu svojinu 	Borba socijalnih grupa za priznavanje različitosti (uključivanje/ /isključivanje; autonomno uključivanje/ /potčinjavanje)	Globalno, lokalno

i hijerarhiju; *formu zakona* koji daje jezičku podlogu odnosima unutar i između institucija i kriterijume na osnovu kojih se određuje šta je dozvoljena, a šta nedozvoljena praksa; *strukturni sukob* u kojem se sažimaju temeljne napetosti i protivrečnosti date prakse; i *kriterijume hijerarhije* koji određuju način kristalizacije nejednakosti moći i otuda proizašlih sukoba. Konačno, iako sve vrste prakse svetskog sistema u tranziciji učestvuju u svim *načinima stvaranja globalizacije*, one to ne čine na podjednako intenzivan način.

Tabela br. 1 ilustruje unutrašnji sastav svake komponente različitih vrsta prakse. Prokomentarisacu samo one koje zahtevaju objašnjenje. Međutim, pre toga neophodno je utvrditi po čemu se svetski sistem u tranziciji (SSUT) razlikuje od modernog svetskog sistema (MSS). Prvo, MSS se oslanja na dva stuba – svetsku ekonomiju i međudržavni sistem – a SSUT na tri stuba od kojih nijedan nema konzistentnost sistema. Reč je više o vrstama prakse čija je unutrašnja koherencija suštinski problematična. Najveća složenost (i nekoherentnost) svetskog sistema u tranziciji ogleđa se u tome što procesi globalizacije daleko prevazilaze granice država i ekonomije i podrazumevaju društvenu i kulturnu praksu koje su u MSS-u ograničene samo na države i nacionalna društva ili njihove podstrukture. Štaviše, u početku je veliki deo nove kulturne transnacionalne prakse tranzicioni, to jest konstituiše se nezavisno od bilo koje konkretne nacije ili države, a kad im i pribegava, to čini samo da bi obezbedio sirovine i infrastrukturu za proizvodnju transnacionalnosti. Drugo, interakcije između stubova SSUT-a mnogo su življe nego između stubova MSS-a. Pored toga, dok stubovi MSS-a imaju čiste i zasebne linije, različite vrste prakse u SSUT-u neprestano i intenzivno se prožimaju, i to u tolikoj meri da u nekim slučajevima nastaju sive zone ili hibridi, to jest mešavine različitih vrsta prakse. Na primer, Svetska trgovinska organizacija je hibridna institucija koju čine međudržavna i globalna kapitalistička praksa. Migracioni protok takođe je hibridna institucija gde se, u različitoj meri koja zavisi od okolnosti, odvijaju tri vrste prakse. Treće, iako SSUT zadržava mnoge centralne institucije MSS-a, one dobijaju druge funkcije, što ne mora nužno uticati na njihov odlučujući značaj. Dok je u MSS-u obezbeđivala integraciju nacionalne ekonomije, društva i kulture, država sada aktivno doprinosi dezintegraciji ekonomije, društva i kulture na nacionalnom nivou kako bi se one integrisale u globalnu ekonomiju, društvo i kulturu.

Procesi globalizacije proističu iz interakcija triju vrsta prakse. Napetosti i protivrečnosti unutar svake od njih i u odnosima između njih posledica su oblika moći i nejednake podele moći. Oblik moći se ogleđa u nejednakoj razmeni, ali je u svim vrstama prakse specifičan, u zavisnosti od resursa, artefakata i simbola koji su predmet nejednake razmene. Dubina i intenzitet međudržavnih, globalnih i

transnacionalnih interakcija pokazuju da se oblici moći sprovode u vidu nejednake razmene. Pošto je reč o razmeni, a nejednakost se može, u izvesnoj meri, prikrivati ili se njome može manipulirati, registrovanje interakcija u SSUT-u često ima vid horizontalnog registra glavnih ideja kao što su međusobna zavisnost, komplementarnost, koordinacija, saradnja, komunikacija itd. S obzirom na to, sukobi se doživljavaju kao nešto neodređeno i ponekad je teško sa sigurnošću reći ko ili šta je u konfliktu. Uprkos tome, moguće je u svakoj vrsti prakse utvrditi strukturni sukob, to jest sukob iz kojeg proističu organizovane borbe oko resursa kao predmeta nejednake razmene. U domenu međudržavne prakse, konflikt je vezan za relativne pozicije u hijerarhiji svetskog sistema jer ona diktira tip razmene i nivoe nejednakosti. Borbe čiji je cilj unapređenje na hijerarhijskoj lestvici ili opiranje progonstvu s nje, kao i njima izazvane promene unutar hijerarhije svetskog sistema, pretvaraju se u dugoročne procese koji se u svakom trenutku mogu iskristalisati u nivoe autonomije i zavisnosti. Na planu globalne kapitalističke prakse ta borba se odvija između globalne kapitalističke klase i drugih klasa definisanih na nacionalnom nivou, bilo da je reč o višoj buržoaziji, nižoj srednjoj klasi ili radnicima. Očigledno je da su stepeni nejednakosti razmene i mehanizmi koji ih proizvode različiti, prilagođeni klasama u sukobu, ali u svim slučajevima odvija se borba za prisvajanje ili vrednovanje komercijalnih resursa, bilo da su posredi rad ili znanje, informacije ili sirovine, ugled ili tehnologija. U toj tranzicionoj fazi, od nacionalne više i niže srednje klase ostaje samo dimna zavesa koja prikriva sve veću i grublju protivrečnost između globalnog kapitala i rada transformisanog u globalni resurs.

34

U domenu transnacionalne društvene i kulturne prakse nejednaka razmena je vezana za nekomercijalne resurse čija je transnacionalnost utemeljena na lokalnim razlikama kao što su etnicitet, identitet, kultura, tradicija, osećaj pripadnosti, simbolika, rituali i pisana ili usmena književnost. U toj nejednakoj razmeni učestvuju bezbrojne društvene grupe koje se bore za priznavanje netržišnog prisvajanja ili vrednovanja tih resursa, to jest za jednakost različitosti i različitost jednakosti.

Recipročna interakcija i međusobna prožetost tih triju vrsta prakse svedoče o činjenici da se tri vrste sukoba i nejednaka razmena koja ih potpiruje praktično pretvaraju u složene hibridne ili dualne konflikte u kojima su, na različite načine, prisutni elementi svih strukturnih sukoba. Značaj te činjenice ogleda se u fenomenu koji se naziva transkonfliktnost; reč je o nastojanju da jedan tip sukoba asimiluje drugi tip i da se jedna vrsta sukoba doživljava kao neka druga vrsta sukoba. Tako, na primer, konflikt unutar globalne kapitalističke prakse može biti asimilovan u međudržavni konflikt, pa se onda kao takav i doživljava. Na isti način se međudržavni konflikt može asimilovati u konflikt transnacionalne kulturne prakse i

doživljavati kao takav. Transkonfliktnost ukazuje na otvorenost i račvanje karakteristično za SSUT jer je, u početku, nemoguće znati pravac razvoja transkonfliktnosti. Međutim, konačno nametnut pravac postaje presudan ne samo u određivanju praktičnih okvira sukoba već i u pogledu njegovog karaktera i rezultata.

S obzirom na postojeće stanje u SSUT-u, mislim da analiza procesa globalizacije i iz njih proistekle hijerarhije treba pre svega da se bavi kriterijumima na osnovu kojih se definišu globalno i lokalno. Tu potrebu dodatno potvrđuje jedan drugi, po mom mišljenju, veoma važan kriterijum koji se sažeto može definisati kao *diferencijalna nezajajljivost globalnog/lokalnog*. U MSS-u hijerarhija u centru, na periferiji i poluperiferiji bila je uređena kao niz dihotomija proisteklih iz raznovrsnih oblika nejednake diferencijacije. Među njima posebno treba naglasiti sledeće: razvijenost/nerazvijenost, moderno/tradicionalno, superiorno/inferiorno, univerzalno/partikularno, racionalno/iracionalno, industrijsko/poljoprivredno, urbano/ruralno. Svi ti oblici imaju sopstveni semantički registar, intelektualnu tradiciju, politički smer i planirane granice. Ono što je u SSUT-u novo jeste način na koji dihotomija globalno/lokalno apsorbuje sve druge, kako u političkom tako i u naučnom diskursu.

35 Globalno i lokalno se, u društvenom smislu, stvaraju u okviru procesa globalizacije. Razlikujem četiri vrste procesa globalizacije koji su proizvod drugih načina globalizacije. Moja definicija načina produkcije globalizacije glasi: to je skup nejednakih razmena prilikom kojih izvestan artefakt, stanje, entitet ili lokalni identitet proširuje svoj uticaj izvan nacionalnih granica i tako razvija sposobnost da neki drugi, suparnički artefakt, stanje, entitet ili identitet proglasi lokalnim.

To podrazumeva nekoliko važnih stvari. Prvo, u uslovima koji vladaju u svetskom sistemu u tranziciji, čista globalizacija ne postoji; ono što nazivamo globalizacijom uvek je uspela globalizacija nekog posebnog lokalizma. Drukčije rečeno, ne postoje globalna stanja koja su potpuno lišena stvarnih ili zamišljenih lokalnih korena kao specifičnog kulturnog umetka. Drugo, globalizacija pretpostavlja lokalizaciju. Isti proces koji stvara globalno kao dominantnu poziciju u nejednakoj razmeni stvara i lokalno kao potčinjenu, pa prema tome i hijerarhijski inferiornu poziciju. U stvari, mi živimo u lokalnom isto koliko i u globalnom svetu. Dakle, analitički posmatrano, bilo bi podjednako ispravno sadašnju situaciju i predmet naših istraživanja definisati u odnosu na lokalizaciju, a ne u odnosu na globalizaciju. Razlog što se radije služimo ovim drugim terminom uglavnom leži u činjenici da je hegemonistički naučni diskurs sklon favorizovanju istorije sveta koju su napisali pobednici. Nije slučajno to što se knjiga Bendžamina Barbera o napetostima karakterističnim za proces globalizacije zove *Džihad protiv Mak-sveta* (1995), a ne *Mak-svet protiv džihada*. Ima

mного primera koji potvrđuju da globalizacija pretpostavlja lokalizaciju. Jedan od njih je engleski jezik kao *lingua franca*. Njegovo širenje kao globalnog jezika podrazumeva lokalizovanje drugih, potencijalno globalnih jezika, naročito francuskog. Dakle, kad se jednom identifikuje određeni proces globalizacije, njegovo značenje nije moguće do kraja shvatiti niti se on može objasniti ukoliko se ne uzmu u obzir okolni procesi ponovne lokalizacije koji se odvijaju istovremeno ili mu slede. Globalizacija holivudskog sistema filmskih zvezda doprinela je lokalizaciji (etnizaciji) indijskog sistema zvezda. Analogno tome, kada danas gledamo njihove filmove, francuski i italijanski glumci iz šezdesetih godina – Brižit Bardo, Alen Delon, Marčelo Mastrojani, Sofija Loren – koji su u to vreme simbolizovali univerzalni stil glume – deluju provincijalno evropski, možda čak i kao neobični etnici. Sada ih drukčije doživljavamo jer je, u međuvremenu, holivudski stil glume uspeo da se globalizuje. Pomenuću još jedan primer iz potpuno različite oblasti. Što se hamburger i pica više globalizuju, to se portugalski *bolo de bacalhau* ili brazilska *feijoada* sve više doživljavaju kao specifičnosti portugalskog odnosno brazilskog društva.

Jedna od transformacija koje se najčešće povezuju s procesima globalizacije jeste zbijanje vremena i prostora, to jest društveni proces kojim se pojave ubrzavaju i šire po svetu (Harvey, 1989). Iako naizgled monolitan, taj proces kombinuje veoma različite situacije i okolnosti i stoga se ne može analizirati nezavisno od odnosa moći koji saobrazni različitim oblicima kretanja kroz vreme i prostor. S jedne strane, postoji globalna kapitalistička klasa koja kontroliše zbijanje vremena i prostora i sposobna je da ga menja po svojoj volji. S druge strane, postoje klase i potčinjene grupe, kao što su radnici-migranti i izbeglice, koji su poslednjih decenija činili veliki deo međugraničnog prometa, ali ni na koji način ne kontrolišu zbijanje prostora i vremena. Između direktora multinacionalnih kompanija i emigranata i izbeglica nalaze se turisti koji takođe utiču na zbijanje vremena i prostora.

Ima i onih koji u velikoj meri doprinose globalizaciji, ali ipak ostaju zarobljenici sopstvenog lokalnog vremena i prostora. Uzgajanjem koke seljaci Bolivije, Perua i Kolumbije daju veliki doprinos svetskoj kulturi opijata, ali sâmi ostaju "lokalizovani" u svojim selima i planinama kao što su oduvek bili. Isto važi i za stanovnike sirotinjskih predgrađa u Riju; oni su zarobljenici svog marginalnog načina života iako su danas njihove pesme i igre, naročito samba, deo globalizovane muzičke kulture.

Iz druge perspektive posmatrano, globalna konkurencija povremeno zahteva isticanje specifične lokalne boje. Mnoga turistička odredišta moraju da naglase svoj egzotičan, zavičajan i tradicionalan karakter kako bi bila dovoljno privlačna za globalno turističko tržište.

Prema tome, proizvodnja globalizacije podrazumeva proizvodnju lokalizacije. Međutim, to ne znači da su te proizvodnje simetrične jer se upravo preko njih uspostavlja dominantna hijerarhija u SSUT-u. U tom smislu, postoje dva mogućna načina integrisanja lokalnog u globalno: isključivanjem ili uključivanjem koje podrazumeva potčinjen položaj. Iako u običnom govoru i političkom diskursu termin globalizacija sadrži ideju uključivanja, ono može biti krajnje ograničeno, naročito na ekonomskom planu. Veliki delovi svetske populacije, pre svega u Africi, globalizovani su upravo tako što ih je hegemonistička globalizacija isključila.¹⁰ Proizvodnja globalizacije podjednako utiče i na ono što isključuje i na ono što uključuje. Ipak, odlučujući činilac u proizvedenoj hijerarhiji nije samo kontekst uključivanja već i njegov karakter. Kada je uključeno, lokalno je dovedeno u potčinjen položaj jer je to logika globalnog. Lokalno koje prethodi procesima globalizacije ili uspeva da opstane na njihovoj margini nema mnogo veze s lokalnim koje je proisteklo iz globalne produkcije lokalizacije. Štaviše, prvi tip lokalnog leži u korenu procesa globalizacije, a drugi tip je rezultat njegovog delovanja.

Opšti način proizvodnje globalizacije može se podeliti na četiri vrste te proizvodnje koji, po mom mišljenju, stvaraju četiri oblika globalizacije. Prvi oblik je globalizovani lokalizam. To je proces kojim se određeni fenomeni uspešno globalizuju, bilo da je reč o svetskim aktivnostima multinacionalnih kompanija, transformaciji engleskog jezika u nešto što se može nazvati *lingua franca*, globalizaciji američke brze hrane, narodne muzike ili zakona o intelektualnom vlasništvu, patentima i telekomunikacijama koji su, na podsticaj SAD, usvojeni širom sveta. Taj način proizvodnje globalizacije zapravo globalizuje pobjednika u borbi za prisvajanje ili vrednovanje resursa odnosno za priznavanje razlika. Ta pobjeda prerasta u sposobnost diktiranja uslova integracije, konkurencije i uključivanja. U borbi za priznavanje različitosti globalni univerzalizam podrazumeva pretvaranje pobjede u univerzalnu razliku i isključivanje alternativnih razlika odnosno njihovo uključivanje koje povlači za sobom potčinjen položaj.

Drugi oblik globalizacije nazvao sam *lokalizovanim globalizmom*. Reč je o specifičnom uticaju transnacionalne prakse i imperativa poniklih iz globalizovanih lokalizama na lokalne uslove. Da bi odgovorili tim transnacionalnim imperativima, lokalni uslovi se dezintegrišu, destruktuiraju i, konačno, restrukturiraju kao uključivanja koja podrazumevaju potčinjen položaj. U takve lokalizovane globalizme

¹⁰ Up. McMichael (1996: 169). Dijalektika uključivanja i isključivanja posebno je vidljiva na globalnom tržištu komunikacione i informacione tehnologije. S izuzetkom Južne Afrike, afrički kontinent ne postoji na tom tržištu.

spadaju: ukidanje trgovine sa susedima; stvaranje slobodnih trgovinskih enklava ili zona; seča šuma i masovno uništavanje prirodnih resursa u cilju otplate spoljnog duga; korišćenje istorijske zaostavštine, verskih ceremonija i mesta, zanata i nacionalnih parkova kao turističke ponude, ekološki *damping* (što podrazumeva da zemlje Trećeg sveta “kupuju” toksični otpad proizveden u centralnim kapitalističkim zemljama kako bi otplatile spoljni dug); pretvaranje poljoprivredne supstance u poljoprivredne proizvode namenjene izvozu kao deo “strukturnog prilagođavanja”; etnizacija radnih mesta (to jest obezvređivanje plata jer se radnici iz etničkih grupa smatraju “inferiornim” ili “manje zahtevnim”).

Ta dva načina proizvodnje globalizacije funkcionišu zajedno, ali ih treba posmatrati odvojeno jer su činioци, agensi i konflikti koji intervenišu u jednom ili drugom slučaju različiti. Neprestana proizvodnja globalizovanih lokalizama i lokalizovanih globalizama sve više određuje specifičnu hijerarhiju u međudržavnoj praksi. Međunarodna podela proizvodnje globalizacije teži da se pretvori u sledeći obrazac: centralne zemlje se specijalizuju za globalizovane lokalizme, a perifernim zemljama preostaje isključivo lokalizovani globalizam. Poluperiferne zemlje karakteriše koegzistencija globalizovanih lokalizama i lokalizovanih globalizama između kojih vladaju tenzije. Svetski sistem u tranziciji nije ništa drugo do mreža lokalizovanih globalizama i globalizovanih lokalizama.

Pored toga, postoje još dva načina proizvodnje globalizacije i oni možda najbolje pokazuju po čemu se SSUT razlikuje od MSS-a i šta novo donosi jer se odvijaju kao deo prakse koja je poslednjih decenija veoma izražena, a to je transnacionalna društvena i kulturna praksa, mada ona utiče i na druge vrste parkse. Pomenu ti načini proizvodnje globalizacije odnose se na globalizaciju otpora globalizovanim lokalizmima i lokalizovanim globalizmima. Prvi način nazivam *kosmopolitizmom*. To je transnacionalni oragnizovan otpor nacionalnih država, regiona, klasa i društvenih grupa kao žrtava nejednake razmene koja podstiče globalizovane lokalizme i lokalizovane globalizme. Oni koriste mogućnosti transnacionalne interakcije, uključujući i rezultate revolucije u informacionoj tehnologiji i komunikacijama, koje je stvorio svetski sistem u tranziciji. Otpor se ogleđa u transformisanju nejednake razmene u razmenu obostranog autoriteta i prerasta u borbu protiv isključenja, potčinjenog uključenja, zavisnosti, dezintegracije i izgnanstava. Pored mnogih drugih stvari, kosmopolitske aktivnosti obuhvataju: pokrete i organizacije na periferiji svetskog sistema; egalitarne transnacionalne mreže solidarnosti između Severa i Juga; dijalog između radničkih organizacija u zemljama koje pripadaju različitim blokovima ili između radnika u istoj multinacionalnoj kompaniji koji rade u različitim zemljama (novi internacionalizam radničke klase); međunarodne mreže alternativne pravne

pomoći; transnacionalne organizacije za ljudska prava; širom sveta rasprostranjenu mrežu feminističkih pokreta; transnacionalne militantne antikapitalističke i nevladine organizacije (NO); mreže domorodačkih, ekoloških i alternativnih pokreta i udruženja; književne, umetničke i naučne pokrete na periferiji svetskog sistema koji tragaju za alternativnim neimperijalističkim i antihegemonističkim kulturnim vrednostima i bave se istraživanjima iz postkolonijalne perspektive i sa stanovišta manjina. Raznovrsnost tih organizacija veoma je velika, a sukob nastao povodom sastanka Svetske trgovinske organizacije održanog 30. novembra 1998. godine u Sijetlu bio je rečita demonstracija onoga što ja nazivam kosmopolitizmom. Zatim su sledili protesti protiv finansijskih institucija hegemonističke globalizacije u Vašingtonu, Montrealu, Ženevi i Pragu. Svetski socijalni forum održan januara 2001. godine u Porto Alegreu bio je još jedna značajna manifestacija kosmopolitizma.

Termin “kosmopolitizam” kao oznaka prakse i diskursa otpora nejednakoj razmeni u nerazvijenom svetskom sistemu može delovati neadekvatno s obzirom na njegov modernistički prizvuk, koji je tako rečito opisao Tulmin (Toulmin, 1990), kao i s obzirom na činjenicu da se on danas upotrebljava da označi ovde pomenutu praksu, bilo da je reč o globalizovanim lokalizmima ili lokalizovanim globalizmima (da i ne pominjem da se i svetska mreža multinacionalnih kompanija označava kao “kosmokorp”). Međutim, nasuprot modernističkom stavu (naročito s kraja veka), ja želim da pokažem da je kosmopolitizam moguć samo u međuprostoru na marginama svetskog sistema u tranziciji, kao antihegemonistička praksa i diskurs progresivnih koalicija klasa ili potčinjenih društvenih grupa i njihovih saveznika. Kosmopolitizam je zapravo tradicija zapadnjačke modernosti, ali je i jedna od mnogobrojnih tradicija potisnutih hegemonističkom tradicijom koja je u prošlosti proizvela evropski ekspanzionizam, kolonijalizam i imperijalizam, a danas stvara globalizovane lokalizme i lokalizovane globalizme.

U tom kontekstu, nužno je ukazati na još jedan važan detalj. Kosmopolitizam možda podseća na Marksovo verovanje u univerzalnost onih koji, u kapitalizmu, nemaju ništa drugo da izgube osim lanaca.¹¹ Iako nemam ništa protiv toga, mislim da je neophodno podvući razliku između kosmopolitizma, u smislu koji ja

11 Ideja kosmopolitizma, shvaćenog kao univerzalizam, koja se zalaže za svetsko građanstvo i brisanje političkih i teritorijalnih granica, ima dugu tradiciju u kulturi Zapada, od Pitagorinih kosmičkih zakona i Demokritove *philalleliae* do Terencijevog *Homo sum, humani nihil a me alienum puto*, od *res publica christiana* do renesansnih humanista i od Voltera koji kaže: “Da biste bili dobar patriota, nužno morate postati neprijatelj ostatka sveta” do internacionalizma radničke klase.

podrazumevam, i marksističkog shvatanja univerzalnosti radničke klase. Pored radničke klase u marksističkom smislu, u današnjem svetu postoje i druge potlačene klase koje se mogu svrstati u dve kategorije, ali ni za jednu od njih ne može se reći da ima samo lance da izgubi. S jedne strane, postoje značajni i uticajni delovi radničke klase u centralnim, pa čak i poluperifernim zemljama koji imaju nešto više da izgube, a ne samo lance, iako to “nešto” ne mora biti veliko, to jest može biti više simboličko nego materijalno.¹² S druge strane, ogromna masa stanovništva u svetu nikada nije bila u lancima; drukčije rečeno, ti ljudi nisu bili dovoljno korisni ili obrazovani da bi ih kapital eksploatisao, pa bi, otuda, mogućnost da budu eksploatisani doživeli kao oslobođenje. U svim svojim varijantama, kosmopolitske koalicije smatraju da vode borbu za oslobođenje od dominantnih klasa, bez obzira na to da li se ta dominacija odvija preko mehanizama tlačenja ili eksploatacije. Možda je to razlog što, za razliku od marksističkog koncepta, kosmopolitizam ne podrazumeva jednoobraznost i nestajanje razlika, autonomija i lokalnih identiteta. Kosmopolitizam nije ništa drugo do stapanje lokalnih, progresivnih borbi s ciljem da se putem translokalnih/lokalnih veza što više osnaži njihov oslobodilački potencijal *in loco*.

Najvažnija razlika između mog pojma kosmopolitizma i Marksovog pojma univerzalnosti potlačenih verovatno je sadržana u tome što kosmopolitske koalicije nemaju nužno klasnu osnovu. One ujedinjuju društvene grupe na neklasnoj osnovi, na primer žrtve polne, etničke, rasne, verske, starosne ili neke druge diskriminacije. To je delimično razlog što se progresivan i antihegemonistički karakter kosmopolitskih koalicija nikada ne može apstraktno odrediti. Naprotiv, on je suštinski nestabilan i problematičan, te zahteva stalno samopreispitivanje onih koji u njemu učestvuju. Kosmopolitske antihegemonističke inicijative mogu kasnije dobiti obeležja hegemonizma, pa se čak mogu izmetnuti i u globalizovane lokalizme. Dovoljno je setiti se lokalnih inicijativa u participativnoj demokratiji koje su godinama bile deo borbe protiv “apsolutizma” predstavničke demokratije i

40

12 Razliku između stvarnog i simboličkog ne treba proširivati izvan razumnih granica jer svaki od tih polova sadrži i onaj drugi (ili bar neke njegove elemente), iako u recesivnoj formi. Kad govorim o materijalnom “nešto više”, mislim na ekonomska i društvena prava koja su osvojena i omogućena zahvaljujući državi s razvijenim socijalnim staranjem: indirektnim platama, socijalnim osiguranjem itd. Simboličko “nešto više” podrazumeva, na primer, uključivanje u nacionalnu ili potrošačku ideologiju i osvajanje efektivnih prava. Jedna od posledica hegemonističke globalizacije jeste sve veće osipanje materijalnog koje se nadoknađuje jačanjem simboličkog “nešto više”.

predmet nepoverenja konzervativne političke elite, kako nacionalne tako i međunarodne, a koje danas Svetska banka počinje da priznaje, pa čak i da ih prihvata, privučena činjenicom da su efikasno upravljale fondovima i zajmovima za razvoj i da među njima nije bilo korupcije. Samopreispitivanje je nužan preduslov za sagledavanje razlike između tehnokratskog koncepta participativne demokratije koji odobrava Svetska banka i progresivnog koncepta participativne demokratije kao embriona antihegemonističke globalizacije.¹³ Na nestabilnost progresivne ili antihegemonističke orijentacije utiče još jedan činilac. Reč je o različitim konceptima oslobodilačkog otpora koje kosmopolitske inicijative zastupaju u različitim regionima svetskog sistema. Dobar primer je borba za minimum standarda radnih uslova (takozvanih radnih standarda) čiji su nosioci bili sindikati i organizacije za ljudska prava u razvijenim zemljama; njihov cilj je bio uspostavljanje međunarodne solidarnosti sprečavanjem slobodnog kruženja proizvoda nastalih u uslovima koji ne zadovoljavaju zahtevani minimum standarda. Naravno, organizacije tu borbu predstavljaju kao antihegemonističku i oslobodilačku jer je njen cilj poboljšanje uslova života radnika. Međutim, slične organizacije u perifernim zemljama mogu u tome videti samo još jednu hegemonističku strategiju koja dolazi sa Severa, čiji je stvarni cilj stvaranje još jednog oblika protekcionizma u interesu bogatih zemalja.

41

Drugi način proizvodnje globalizacije, to jest organizovanje otpora globalizovanim lokalizmima i lokalizovanim globalizmima označavam terminom *zajednička baština čovečanstva* koji sam pozajmio iz međunarodnog prava. Reč je o transnacionalnoj borbi za zaštitu resursa, entiteta, artefakata i okoline koji se smatraju bitnim za dostojanstven opstanak čovečanstva i čije se održanje može garantovati samo na planetarnom nivou; to je zapravo borba protiv njihovog korišćenja kao robe. Uopšteno gledano, u tu kategoriju spadaju: borba za očuvanje životne sredine, Amazona, Antarktika, raznovrsnosti života u okeanima i kampanje za očuvanje svemira, Meseca i drugih planeta i fenomena koji se takođe smatraju zajedničkom baštinom čovečanstva. Sve te borbe odnose se na resurse kojima se mora upravljati po zakonima logike, a ne nejednake razmene, i koji, u ime sadašnjih i budućih generacija, moraju biti povereni fondovima međunarodne zajednice.¹⁴

Poslednjih decenija prisustvujemo zamahu kosmopolitizma i borbe za zajedničku baštinu čovečanstva. Preko njih se formirala politička globalizacija kao

¹³ To pitanje analiziram u studiji o participativnom budžetu u Porto Alegreu (Santos, 1998a).

¹⁴ Pored drugih autora, o zajedničkoj baštini čovečanstva vidi Santos (1995: 365-373) i iscrpnu studiju Puerza (1999).

alternativa hegemoniji nastoj iz potrebe za stvaranjem odgovarajuće transnacionalne političke obaveze koja, sve do danas, međusobno povezuje građane i nacionalne države. Šira politička obaveza je, za sada, samo pretpostavka jer transnacionalno političko telo saobrazno nacionalnoj državi tek treba da bude formirano; može se zapravo reći da se još ne zna ni kako ono treba da izgleda. Međutim, znake nastajanja novog globalnog civilnog i političkog društva nalazimo u nevladinim organizacijama koje zastupaju progresivni transnacionalizam, u savezima između njih i lokalnih organizacija i pokreta u raznim delovima sveta, kao i u organizovanim kampanjama protiv hegemonističke globalizacije (od kampanja Grinpisa do Jubilarne kampanje 2000).

Ali i kosmopolitizam i borba za očuvanje zajedničke baštine čovečanstva nailaze na snažan otpor onih koji su na čelu hegemonističke globalizacije (globalizovanih lokalizama i lokalizovanih globalizama) ili od nje imaju koristi. Posebno je borba za očuvanje zajedničke baštine čovečanstva pod stalnim udarom hegemonističkih zemalja, pre svega SAD. Sukobi, otpori, borbe i koalicije s kojima se kosmopolitizam i očuvanje zajedničke baštine čovečanstva suočavaju pokazuju da ono što nazivamo globalizacijom nije ništa drugo do niz transnacionalnih bojnih polja. Zato je važno razlikovati globalizaciju od vrha nadole i globalizaciju od dna nagore, to jest hegemonističku i nehegemonističku globalizaciju. Globalizovani lokalizmi i lokalizovani globalizmi deo su globalizacije od vrha nadole (hegemonističke), a kosmopolitizam i borba za očuvanje zajedničke baštine čovečanstva deo su globalizacije od dna nagore (antihegemonističke). Važno je imati na umu da se ta dva tipa globalizacije ne odvijaju jedan pored drugog, da to nisu nikakvi neprobojni entiteti. Naprotiv, oni su izraz i rezultat borbe unutar društvenog prostora opštepoznatog pod imenom globalizacije, koji se, u stvari, proizvodi na četiri načina. Kao i svaki drugi, pojam globalizacije na koji sam ovde ukazao izazvao je razne reakcije.¹⁵ Da bih bolje odredio njegovo mesto u tekućim raspravama o globalizaciji, neophodno je da ukažem na neke nijanse.

42

7.

HEGEMONISTIČKA I ANTIHEGEMONISTIČKA GLOBALIZACIJA

Jedna od tekućih rasprava odnosi se na pitanje da li postoji jedna ili više globalizacija. Velika većina autora smatra da postoji samo jedna, neoliberalna kapitalistička

¹⁵ O globalizaciji od dna nagore ili antihegemonističkoj globalizaciji vidi Hunter (1995); Kidder i McGinn (1995). Vidi i Falk (1995 i 1999). Oba rada analiziraju koalicije i međunarodna radnička udruženja proistekla iz Severnoameričkog trgovinskog sporazuma.

globalizacija. Pošto je tako, otpor prema njoj ne može biti ništa drugo do lokalizam koji je sam sebi na to dao pravo. Po Džeriju Manderu, ekonomska globalizacija ima gvozdenu logiku koja je dvostruko destruktivna. Ne samo što ne poboljšava životni standard ogromne većine svetske populacije – naprotiv doprinosi njegovom opadanju – nego nije ni održiva u nešto dužem roku (1996: 18). I danas se većina svetskog stanovništva drži relativno tradicionalne ekonomije; te tradicionalne ekonomije u mnogim slučajevima nisu “siromašne”, a među onima koje jesu, veliki deo je osiromašio zbog politike neoliberalne ekonomije. S obzirom na to, najuspešniji otpor globalizaciji pruža unapređenje lokalnih i komunalnih ekonomija, sitnih ekonomija koje su različite, koje se oslanjaju na sebe i povezane su sa spoljnim snagama, ali ne zavise od njih. Po tom shvatanju, u ekonomiji i kulturi koja se sve više širi izvan lokalnih granica odgovor na zlo globalizacije može biti samo ponovna teritorijalizacija, ponovno vezivanje za mesto i zajednicu, što podrazumeva oživljavanje starih ili izmišljanje novih lokalnih proizvodnih aktivnosti.

43 Takav stav vodi ka otkrivanju, stvaranju i unapređenju bezbrojnih lokalnih inicijativa širom sveta. U skladu s tim, grupa ponuda koja se uopšteno može nazvati lokalizacijom veoma je plodonosna. Pod lokalizacijom mislim na niz inicijativa čiji je cilj stvaranje i očuvanje sitnih društvenih područja koja se temelje na zajednici i funkcionišu kroz neposredne odnose, samoodrživa su i potkrepljena kooperativnom i participativnom logikom. Projekti lokalizacije obuhvataju sitne porodične inicijative u oblasti poljoprivrede (Berry, 1996; Inhoff, 1996), sitnu lokalnu trgovinu (Norberg-Hodge, 1996), lokalne sisteme razmene uz korišćenje lokalne valute (Meeker-Lowry, 1996) i participativne oblike lokalne samouprave (Kumar, 1996; Morris, 1996). Mnoge od tih inicijativa ili ponuda zasnivaju se na ideji da kultura, zajednica i ekonomija imaju svoje korene u konkretnim geografskim lokacijama koje zahtevaju stalnu budnost i zaštitu, to jest da su njihov nerazdvojni deo. To je takozvani bioregionalizam (Sale, 1996).

Inicijative i ponude lokalizacije ne podrazumevaju nužno i izolacionizam. Ali, naravno, podrazumevaju mere zaštite od grabljivih investitora neoliberalne globalizacije. To je “novi protekcionizam”: maksimalno jačanje lokalne trgovine u okviru lokalne, različite i samodovoljne ekonomije i što veće smanjenje trgovine s udaljenim zemljama (Hines i Lang, 1996: 490).¹⁶ Novi protekcionizam je izveden iz ideje da globalna ekonomija ne samo što nije ukinula stari protekcionizam već i sama, u ime multinacionalnih kompanija i međunarodnih banaka, sprovodi

¹⁶ Na isti način se predlaže da progresivni pokreti koriste sredstva ekonomskog nacionalizma u borbi protiv tržišnih sila.

protekcioniističku taktiku čiji je cilj narušavanje sposobnosti lokalnih zajednica da sačuvaju sopstvenu održivost i održivost svoje prirodne okoline.

Paradigma lokalizacije ne mora podrazumevati odricanje od globalnog i translokalnog otpora. Ipak, ona naglašava unapređenje lokalnih društvenih inicijativa. Taj stav zastupa Norberg-Hodžova (1996); ona ukazuje na neophodnost razlikovanja strategija kojima se zaustavlja nekontrolisano širenje globalizacije i strategija koje nude stvarna rešenja stvarnim ljudima. Prve se moraju sprovoditi putem translokalnih inicijativa, to jest preko multilateralnih ugovora koji dopuštaju nacionalnim državama da štite svoje stanovništvo i prirodnu okolinu od preterivanja slobodne trgovine. Nasuprot tome, ove druge, nesumnjivo najvažnije strategije mogu se sprovoditi samo putem mnogostrukih sitnih inicijativa, različitih koliko i kulture, konteksti i prirodna okolina u kojima se odvijaju. To ne znači da prvo treba razmišljati o izolovanim naporima, a zatim o institucijama koje na širokoj osnovi nude unapređenje sitnih inicijativa.

Taj stav je najbliži onom koji proističe iz prethodno pomenutog shvatanja polarizacije između hegemonističke i antihegemonističke globalizacije. Razlika je u tome što se relativan naglasak stavlja na različite strategije otpora. Po mom mišljenju, ne treba davati prednost ni lokalnim ni globalnim strategijama. Jedna od velikih zamki neoliberalne globalizacije leži u simboličnom naglašavanju razlike između lokalnog i globalnog, i istovremenom uništavanju te razlike putem realnih ekonomskih mehanizama. Iza tog simboličnog isticanja krije se namera da se sve prepreke na putu stalnog širenja neoliberalne globalizacije proglase nelegitimnim; ono ih sve trpa pod istu rubriku lokalnog, i moćnim mehanizmima ideološke indoktrinacije izaziva negativne konotacije. Kao što sam ranije naglasio, u transnacionalnim procesima, od ekonomskih do kulturnih, lokalno i globalno sve više postaju dve strane istog novčića.

U tom kontekstu, antihegemonistička globalizacija ima isti značaj kao i antihegemonistička lokalizacija. Inicijative, organizacije i pokreti koje sam nabrojao kao kosmpolitske i one koje se zalažu za očuvanje zajedničke baštine čovečanstva naginju transnacionalnosti, ali su ipak vezani za konkretne lokacije i konkretne lokalne borbe. Transnacionalna odbrana ljudskih prava ima za cilj njihovu odbranu na konkretnim mestima na kojima su ugrožena. Transnacionalno zalaganje za očuvanje čovekove okoline ima za cilj okončanje konkretnih lokalnih ili translokalnih činova njenog uništavanja. Postoje oblici borbe koji su više zainteresovani za stvaranje mreže lokalnih fenomena, ali oni očigledno nisu održivi ako se ne temelje na lokalnim borbama ili nisu njima potpomognuti.

Transnacionalni savezi između radničkih sindikata u jednoj multinacionalnoj kompaniji koja deluje u više zemalja teže poboljšanju životnih uslova na

svakom radnom mestu i tako jačaju i pospešuju lokalne radničke borbe. U tom smislu treba razumeti Čejs-Danovu preporuku da se narodni pokreti politički globalizuju kako bi se stvorio globalan demokratski i kolektivno racionalan sistem.

Globalno se dešava na lokalnom planu. Neophodno je obezbediti da se antihegemonističko lokalno dešava na globalnom planu. Da bi se to postiglo, nije dovoljno sitno unaprediti u krupno. Kao što sam na jednom drugom mestu rekao (Santos, 1999), nužno je razviti teoriju prelaženja sa sitnog na krupno, na osnovu koje bi se ostvario razuman reciprocitet između različitih lokalnih borbi, to jest produbilo ono što im je zajedničko kako bi se proširila zainteresovanost za transnacionalne saveze i ojačala njihova sposobnost da rastu i napreduju.

U odnosu na prethodno ukazana obeležja svetskog sistema u tranziciji, kosmopolitizam i borba za očuvanje zajedničke baštine čovečanstva spadaju u antihegemonističku globalizaciju u onoj meri u kojoj se bore za transformaciju nejednake razmene u razmenu obostranog autoriteta. Ta transformacija se mora sprovesti kroz sve vrste prakse, ali će u svakoj od njih imati drugi oblik. Na polju međudržavne prakse, transformacija se mora istovremeno odvijati na nivou države i na nivou međudržavnog sistema. Na državnom planu, reč je o transformaciji demokratije niskog intenziteta u demokratiju visokog intenziteta.¹⁷ Na nivou međudržavnog sistema, reč je o formiranju mehanizama za demokratsku kontrolu putem ideja kao što su one o postnacionalnom građanstvu i javnoj transnacionalnoj sferi.

U domenu globalne kapitalističke prakse, antihegemonistička transformacija se sastoji u globalizaciji borbi za uspostavljanje demokratske raspodele kapitala, to jest raspodele zasnovane na transnacionalno primenjenim individualnim i kolektivnim pravima građanstva.

Konačno, na planu transnacionalne društvene i kulturne prakse, antihegemonistička transformacija ima za cilj stvaranje emancipatorske multikulturalnosti, to jest demokratsko formiranje pravila uzajamnog priznavanja različitih identiteta i kultura. To priznavanje može biti rezultat višestrukih oblika zajedništva – kao što su dvojni identiteti, hibridni identiteti, interidentiteti i transidentiteti – ali svi se oni moraju držati sledeće transkulturne i transidentitetske niti vodilje: imamo pravo da budemo jednaki kad nas razlike čine inferiornim i pravo da budemo različiti kad jednakost ugrozi naš identitet.

17 O pojmovima demokratije visokog i niskog intenziteta vidi Santos (1998b) i Santos (2000b).

8. HEGEMONISTIČKA GLOBALIZACIJA I POSTVAŠINGTONSKI KONSENZUS

Razlikovanje hegemonističke i antihegemonističke globalizacije podrazumeva unutrašnju koherentnost oba fenomena. To je, međutim, sumnjiva pretpostavka, bar u tranzicionom periodu kakav je naš. Kao što sam već rekao, iako svodljiva na dva načina proizvodnje globalizacije – kosmopolitizam i borbu za očuvanje zajedničke baštine čovečanstva – antihegemonistička globalizacija je iznutra iscepkana i uglavnom ima oblik lokalnih inicijativa koje se opiru hegemonističkoj globalizaciji. Takve inicijative imaju svoje korene u duhu mesta, specifičnom karakteru konteksta, učesnika i granica lokalno konstituisanog života. One ne govore jezikom globalizacije, pa čak ni globalno razumljivim jezicima. Ono što tim inicijativama daje karakter antihegemonističke globalizacije jeste činjenica da će se one u budućnosti umnožavati i prostirati svuda pomalo, ali će ipak ostati lokalni odgovori na globalne pritiske – globalna proizvodnja lokalnog. S druge strane, taj karakter im daje i translokalna povezanost koju je moguće uspostaviti između njih ili između njih i transnacionalnih organizacija i pokreta koji se zalažu bar za neke od njihovih ciljeva.

Na nivou hegemonističke globalizacije, recipročni procesi globalizovanih lokalizama i lokalizovanih globalizama dopuštaju nam da predvidimo veću homogenost i unutrašnju koherentnost. To se pre svega odnosi na ekonomsku globalizaciju. U toj oblasti moguće je utvrditi postojanje niza odlika koje predstavljaju globalno: prevlast principa tržišta nad državnim principima; finansijalizaciju svetske ekonomije; potpunu potčinjenost interesa rada interesima kapitala; neograničeno prvenstvo multinacionalnih kompanija; teritorijalno prekomponovanje ekonomija i, kao rezultat toga, gubitak statusa nacionalnih prostora i institucija koje su ih ranije obrazovale, drugim rečima, nestanak nacionalnih država; novi dijalog između politike i ekonomije u kojem su nacionalni sporazumi (pre svega oni koji uspostavljaju tipove i nivoe solidarnosti) zamenjeni sporazumima između globalnih i nacionalnih globalizovanih učesnika.

Međutim, te opšte odlike ne preovlađuju na homogen način širom planete. Naprotiv, one se artikulišu na različite načine, u različitim nacionalnim i lokalnim uslovima, bilo da je reč o istorijskoj putanji nacionalnog kapitalizma, klasnoj strukturi, stepenu tehnološkog razvoja, nivou institucionalizacije društvenih sukoba, pre svega sukoba između kapitala i rada, sistemima za obuku i kvalifikaciju radnika ili mrežama javnih institucija zasnovanim na konkretnom obliku uređenja odnosa između oblasti politike i ekonomije. U ovoj drugoj pomenutoj oblasti nova institucionalna ekonomija (North, 1990; Reis, 1998) ističe centralnu ulogu ustav-

nog poretka, niz institucija i institucionalizovanih sporazuma koji garantuju mehanizme za rešavanje sukoba i nivo tolerancije nejednakosti i neravnoteže koje, uopšteno gledano, određuju šta ima prednost, šta je dozvoljeno, a šta nije (Boyer, 1998: 12). Svaki ustavni poredak ima vlastitu istorijsku pozadinu koja određuje specifičan karakter lokalnog ili nacionalnog odgovora na globalne pritiske. Zahvaljujući tom specifičnom odgovoru, u okviru društvenih i institucionalnih odnosa ne postoji samo jedna vrsta kapitalizma, već više njih.

Tako se kapitalizam kao način proizvodnje istorijski razvijao različitim putanjama. Bojer razlikuje četiri vrste putanja koje odlikuju četiri glavne konfiguracije savremenog kapitalizma: merkantilni kapitalizam SAD, Engleske, Kanade, Novog Zelanda i Australije; srednjekorporativni kapitalizam Japana; socijaldemokratski kapitalizam Švedske, Austrije, Finske, Norveške, Danske i, u manjoj meri, Nemačke; državni kapitalizam u Francuskoj, Italiji i Španiji (Boyer, 1996, 1998). Ta tipologija je ograničena na zemlje iz jezgra svetskog sistema i ne obuhvata većinu realnih kapitalizama Azije, Latinske Amerike, centralne Evrope, južne i zapadne Afrike. Korisna je utoliko što pokazuje raznovrsnost oblika kapitalizma i različite načine na koji se svaki od njih uklapa u globalne transformacije.

47 U merkantilnom kapitalizmu tržište je centralna institucija; njegove nedostatke transformišu regulativne agencije; pojedinačni interesi i konkurencija preovlađuju u svim sferama društva; društveni odnosi, tržište i rad regulisani su privatnim pravom; tržište rada je krajnje fleksibilno; apsolutno prvenstvo je dato tehnološkim inovacijama koje dobijaju razne podstreke i zaštićene su zakonima o patentima i intelektualnom vlasništvu; velike društvene nejednakosti se tolerišu kroz smanjenje socijalnih davanja i kolektivne potrošnje (javnog transporta, obrazovanja, zdravstva itd.).

Na čelu japanskog srednjekorporativnog kapitalizma nalazi se velika kompanija; suština je u tome što se glavna ekonomska prilagođavanja postižu preko banaka u čijim je ona rukama i mreže sestrinskih kompanija koje je kontrolišu; javna regulativa deluje u strogoj koordinaciji s velikim kompanijama; postoje "regularni" i "neregularni" radnici koji se međusobno razlikuju po tome da li mogu ili ne mogu napredovati u karijeri unutar velike kompanije; opšti nivo obrazovanja je visok, a kompanije obezbeđuju profesionalnu obuku; nejednakosti su postojane i, kao takve, prihvaćene.

Socijaldemokratski kapitalizam čine sledeći ključni elementi: društveni savez društvenih partnera, organizacije koje predstavljaju šefove, radnike i državu, i sporazumi o uzajamnoj koristi koji garantuju kompatibilnost između konkurentskih dobiti, inovacija i produktivnosti, s jedne strane, i porasta plata i poboljšanja život-

nog standarda, s druge strane; prevlast društvene pravde; visoka ulaganja u obrazovanje; organizacija tržišta rada čiji je cilj da se njegova fleksibilnost svede na manju meru i da se, s obzirom na sve veću konkurenciju i sve mnogobrojnije tehnološke inovacije, podstaknu kvalifikacije; visok nivo društvene zaštite od rizika i smanjenje društvenih nejednakosti.

I konačno, odlike *državnog kapitalizma* su sledeće: utemeljen je na centralnoj ulozi državne intervencije kojom se koordiniraju odnosi u uslovima slabe tržišne ideologije i nerazvijenih organizacija društvenih partnera; postoji državni sistem obrazovanja iz kojeg potiče javna i privatna preduzetnička elita; profesionalna obuka je slaba; tržište rada je strogo regulisano; javna naučna istraživanja teško se povezuju s privatnim sektorom i postoji visok stepen društvene zaštite.

Iako je Portugal još uvek poluperiferno društvo, dominacija kapitalističke institucionalizacije pokazuje da u njemu vlada jedan oblik državnog kapitalizma. Potpuna konsolidacija tog modela u Portugaliji blokirana je uočljivim protivrečnim, iako nejednakim pritiscima koje, ma kako to paradoksalno delovalo, proizvodi sama država: s jedne strane, to su pritisci socijaldemokratskog kapitalizma, a s druge, daleko jači pritisci merkantilnog kapitalizma. U tom haotičnom procesu tranzicije još uvek postoje tragovi i srednjekorporativnog kapitalizma, što se pre svega ogleda u bliskoj vezi između države i velikih javnih i privatnih kompanija koje prolaze kroz fazu internacionalizacije.

48

S obzirom na uporedno postojanje ta četiri glavna tipa kapitalizma (a svakako i drugih tipova u drugim delovima sveta), opstanak hegemonističke ekonomske globalizacije može biti doveden u pitanje. Svaki od tih tipova gradi jedan režim akumulacije i načine regulacije koji se odlikuju stabilnošću, a institucije su u velikoj meri komplementarne i kompatibilne. Na taj način, institucionalna struktura je u stanju da predvidi moguće ugrožavanje stabilnosti. Međutim, tačno je i da su režimi akumulacije i načini regulacije istorijski dinamični entiteti; posle razdoblja stabilnosti dolaze periodi nestabilnosti, koji su ponekad čak posledica prethodnih uspeha. Od osamdestih godina naovamo svedoci smo velikih poremećaja u različitim tipovima kapitalizma. Ti poremećaji, međutim, nisu haotični, već su izazvani izvesnim pogonskim silama. Upravo te pogonske sile oblikuju hegemonistički karakter globalizacije.

S obzirom na prethodno datu definiciju globalizacije, uopšteno se može reći da se evolucija sastoji u globalizaciji merkantilnog kapitalizma i iz toga proizašle lokalizacije srednjekorporativnog, socijaldemokratskog i državnog kapitalizma. Lokalizacija podrazumeva destrukuiranje i prilagođavanje. Iza oba procesa stoji sledeće pogonske sile: uklapanjem u međunarodnu ekonomiju (slobodno tr-

žište i globalne zahteve za direktno ulaganje) sporazumi između kapitala i rada gube snagu; bezbedni društveni odnosi postaju kruti plaćeni odnosi; prioritet finansijog tržišta blokira raspodelu prihoda i zahteva smanjenje javnih troškova za socijalne potrebe; transformacija rada u globalan resurs rezultat je odluke da se dopuste i razlike u platama i cenama; zbog sve veće mobilnosti kapitala porezi su sve manje vezani za apstraktan prihod (pre svega rad); uloga socijalne politike u redistribuciji sve je manja, a društvene nejednakosti su, shodno tome, sve veće; socijalna zaštita trpi pritisak privatizacije, naročito u oblasti penzija jer je za njih zainteresovano finansijsko tržište; država aktivno podstiče ulaganja, inovacije i izvoz; preduzetnički sektor države je ili potpuno ukinut ili sveden na najmanju meru; osiromašenje ranjivih društvenih grupa i naglašavanje društvenih nejednakosti smatraju se neizbežnim posledicama uspešne ekonomije koje se mogu umanjiti samo merama nadoknade ukoliko one ne ometaju funkcionisanje tržišnih mehanizama.

49 To su, dakle, glavne crte hegemonističke globalizacije, posebno na ekonomskom i političkom planu. Njeno postojanje može se utvrditi pomoću analitičkih skala. Velika skala (detaljna analiza uskog područja) pokazuje da je takvu hegemoniju lako otkriti samo kad ona nadjača sve nacionalne i lokalne posebnosti, specifične odgovore, otpor i prilagođavanja u odnosu na spoljašnje pritiske. Nasuprot tome, mala skala (manje detaljna analiza velikih područja) pokazuje da su vidljive samo glavne globalizacijske tendencije, a da je nacionalno i regionalno diferenciranje njihovog uticaja i otpora prema njima zanemarljivo. Upravo se na tom nivou kreću autori koji u globalizaciji vide fenomen bez presedana, kako u strukturnom smislu tako i u pogledu intenziteta. Oni takođe misle da je pogrešno govoriti o hegemonističkoj globalizaciji jer, kao što sam već istakao, postoji samo jedna nesvodljiva globalizacija, pa, prema tome, nema mnogo smisla govoriti o hegemoniji, a još manje o antihegemoniji. Tek srednja skala (srednje detaljna analiza područja srednje veličine) omogućava identifikovanje hegemonističkih globalnih fenomena koji, s jedne strane, obrazuju mnogobrojne oblike u lokalnim, nacionalnim i regionalnim uslovima, dok se, s druge strane, sukobljavaju s lokalnim, nacionalnim i regionalnim otporom koji se može okarakterisati kao antihegemonistički.

Izbor skale je, dakle, ključan i može biti diktiran ne samo analitičkim već i političkim strateškim razlozima, pa čak i kombinacijom jednih i drugih. Na primer, da bi se vizuelno predstavili sukobi između jakih pogonskih sila kapitalizma, smatralo se da treba izabrati analitičku skalu koja razlikuje tri velika regionalna bloka međusobno povezana višestrukom zavisnošću i suparništvom: američki, evropski i japanski (Stallings i Streeck, 1995; Castells, 1996: 108). Svaki od tih blokova ima centar – SAD, Evropsku uniju i Japan – poluperiferiju i periferiju. Na toj

skali, dva tipa kapitalizma na koje sam prethodno ukazao – socijaldemokratski i državni – pokazuju se kao stopljeni u jedan tip kapitalizma. U stvari, danas Evropska unija ima unutrašnju i međunarodnu političku ekonomiju, i u njeno ime se, preko međunarodnih foruma, to jest Svetske trgovinske organizacije, različiti evropski kapitalizmi bore protiv severnoameričkog kapitalizma.

Prema tome, srednja skala najbolje ilustruje društvene borbe i sukobe koji se odigravaju u svetu, kao i povezanost njihovih lokalnih, nacionalnih i svetskih dimenzija. Ona nam takođe omogućava da ustanovimo postojanje svih naprsline u središtu hegemonije. Pogonske sile o kojima sam govorio kao o nukleusu hegemonističke globalizacije preobražavaju se u različite institucionalne, ekonomske, društvene, političke i kulturne skupove vezane za svaki od četiri tipa kapitalizma ili svaki od tri regionalna bloka. Antikapitalistička i antihegemonistička društvena borba često stupa na scenu upravo na mestima gde se te naprsline javljaju.

Rascepi između merkantilnog kapitalizma i socijaldemokratskog ili državnog kapitalizma, između neoliberalnog i evropskog modela socijalnog osiguranja, pa čak i unutar samog neoliberalnog modela, ne samo što otkrivaju naprsline u hegemonističkoj globalizaciji već i podstiču stvaranje novih sinteza od raskidanih delova i, preko njih, iznova konstituišu hegemoniju. Na taj način treba shvatiti Gidensovu (1999) teoriju o “trećem putu”.

50

9.

INTENZITETI GLOBALIZACIJE

Poslednji važan detalj u vezi s ovde opisanim pojmom globalizacije odnosi se na njen intenzitet. Globalizacija je definisana kao skup društvenih odnosa koji intenziviraju transnacionalne interakcije, bilo da je reč o transnacionalnoj međudržavnoj, kapitalističkoj ili društvenoj i kulturnoj praksi. Nejednakost moći u tim odnosima (nejednaka razmena) potvrđuje se načinom na koji se dominantni entiteti i fenomeni oslobađaju svog prvobitnog konteksta ili lokalnih prostora i ritmova i, u skladu s tim, načinom na koji se, nakon dezintegracije i destrukcije, vraćaju u prvobitne kontekste i lokalne prostore i ritmove. U tom dvostrukom procesu, i dominantni (globalizovani) i potčinjeni (lokalizovani) entiteti i fenomeni trpe unutrašnju transformaciju. Čak je i severnoamerički hamburger morao da pretrpi izvesne promene da bi se oslobodio svoje lokalne pripadnosti (severnoameričkom srednjem zapadu) i pobedio svet; isto se desilo i sa zakonima o intelektualnom vlasništvu, narodnom muzikom i holivudskim filmom. Ali, dok transformacije dominantnih fenomena teže širenju dometa, prostora i ritmova, transformacije potčinjenih fenomena teže sužavanju, dezintegraciji i uništenju; njihovi dometi i ritmo-

vi, koji su bili lokalni iz unutrašnjih razloga i retko su sami sebe predstavljali kao lokalne, iznova se lokalizuju iz spoljnih razloga i predstavljaju se kao lokalni. Širenje granica, oslobađanje od lokalnog i ekspanzivna transformacija, s jedne strane, i ponovna teritorijalizacija, lokalno pozicioniranje i dezintegracija, s druge strane, dve su strane istog novčića, to jest globalizacije.

51 Ti procesi se odvijaju na veoma različite načine. Kad govorimo o globalizaciji, obično mislimo na veoma intenzivne i brze procese širenja granica i ponovne teritorijalizacije, kao i na dramatične transformacije (širenja i sužavanja) koje otuda proističu. U tim okvirima relativno je lako objasniti procese globalizacije ograničenim skupom jasno definisanih uzroka. Ali problem je u tome što se ti procesi ne odvijaju na taj način. Ponekad su sporiji, difuzniji i dvosmisleniji, a njihovi uzroci su nedovoljno definisani. Svakako, uvek je moguće tvrditi da to onda i nisu procesi globalizacije. Autori koji su oduševljeni globalizacijom i oni koji u njoj vide pojavu bez presedana, kako po njenom karakteru tako i po intenzitetu, skloni su upravo takvoj tvrdnji.¹⁸ Međutim, to svakako nije najbolja analitička strategija jer, nasuprot namerama, umanjuje domet i ne otkriva pravi karakter tekućih procesa globalizacije. Stoga mislim da treba napraviti razliku između *globalizacije visokog intenziteta* i *globalizacije niskog intenziteta*. U prvu kategoriju spadaju brzi i intenzivni procesi čiji se uzrok relativno tačno može odrediti, a druga obuhvata spore i difuzne procese čiji su uzroci dvosmisleniji. Primer koji ću navesti pomoći će nam da bolje sagledamo u čemu se ta razlika sastoji. Ima mnogo takvih primera, ali ja sam se odlučio za Vašingtonski konsenzus. Po tom konsenzusu, vladavina prava i zakonska rezolucija o sporovima elementi su modela razvoja usklađenog sa zahtevima tržišta. Sredinom osamdesetih godina, pred sudovima evropskih zemalja pojavili su se sporovi u koje su bile umešane javne ličnosti, to jest moćni ili dobro poznati pojedinci iz ekonomskih i političkih krugova. Zahvaljujući tim slučajevima – a gotovo svi su se odnosili na kriminalne prekršaje (korupciju, prevaru, falsifikovanje dokumenata itd.) – sudovi su privukli dotad neviđenu pažnju javnosti i dobili su ulogu političkih lidera. Izuzev Vrhovnog suda SAD, od četrdestih godina XX veka sudovi u centralnim, ali i u perifernim i poluperifernim zemljama, nisu privlačili veću pažnju javnosti. Oni su, više reaktivno nego proaktivno, vodili sporove koji su retko dopirali do javnosti, i nikada se nisu mešali u društvene sukobe, pa su njihove aktivnosti, pravila i akteri bili nepoznati širim krugovima. Osamdesetih godina to stanje je počelo da se menja; tekstovi o radu sudova naglo su počeli da pune naslovne strane novina, svi mediji su se zanimali za njihove aktivnosti i sudije su postale javne ličnosti.

¹⁸ Vidi Castells (1996).

To se dešavalo u Italiji, Francuskoj, Španiji i Portugalu; u svakoj od tih zemalja bilo je specifičnih i sličnih slučajeva. Paralelno i istovremeno postojanje istog fenomena u različitim zemljama ne čini taj fenomen globalnim. To samo znači da unutrašnji uzroci, koji se razlikuju od zemlje do zemlje, poseduju strukturnu srodnost i elemente međusobno udaljenih, zajedničkih i transnacionalnih uzroka. Upravo je tako bilo i u pomenutom primeru. Uprkos nacionalnim razlikama – a one su uvek važne – u novom protagonizmu sudstva moguće je otkriti izvesne zajedničke činioce. Među njima se, pre svega, ističu posledice sukoba između države i tržišnih principa u upravljanju društvenim životom, sukoba koji je proistekao iz privatizacije i ukidanja ekonomske regulative, obezvređivanja javnih servisa, krize republikanskih vrednosti, novog protagonizma privatnog prava i pojave moćnih društvenih aktera kojima su preneseni prerogativi društvene regulative čiji je nosilac bila država. Sve je to dovelo do novih promiskuitetnih odnosa između ekonomske i političke sfere moći, što je dozvoljavalo elitama da se slobodno i ponekad kolebljivo šetaju od jedne do druge sfere. Kombinovan sa slabljenjem socijalnog programa i ideje o opštem dobru, taj promiskuitet je, konačno, kao novu posledicu imao privatizaciju države, a to je često omogućavalo pojedincima da pribegavaju nezakonitim radnjama kako bi postigli lične ciljeve. Sudovima su slavu doneli zločini i korupcija elite.

52

Drugo, sve izrazitiji preobražaj hegemonističke kapitalističke globalizacije u nešto što je nepromenljivo i nesavladljivo, kombinovan sa znacima krize u komunističkim režimima, ublažio je velike političke rasepe koji su ranije omogućavali političko rešavanje političkih sukoba; pošto danas to nisu u stanju da urade, postali su manje izraženi, više fragmentarni i personalizovani, pa je moguće transformisati ih u legalne konflikte. Taj proces se naziva politikom depolitizacije ili legalizacijom politike.

Treće, takva legalizacija politike prvobitno je bila simptom krize u demokratiji, a sada je upravo njome stimulisana. Ranije utemeljena isključivo na izabranim političkim organima, parlamentu i izvršnoj vlasti, demokratska legitimnost je, u izvesnoj meri, prenesena na sudove.

Poslednjih deset godina ta pojava se proširila i na mnoge druge zemlje Zapadne Evrope, Latinske Amerike i Azije,¹⁹ a svojstveni su joj isti, mada donekle prilagođeni odnosi između lokalnih uzroka (unutrašnjih i specifičnih) i međusobno udaljenih uzroka (zajedničkih i transnacionalnih). Zato mislim da se taj fenomen može okarakterisati kao globalizacija niskog intenziteta.

19 Taj fenomen detaljno je analiziran u Santos (2000b).

Preko svojih agencija za međunarodnu saradnju i uz pomoć Svetske banke, MMF-a i Međuameričke banke za razvoj, neke centralne zemlje podržavaju sasvim drukčiji proces u oblasti pravosuđa; njihov cilj je sprovođenje temeljnih zakonskih i pravosudnih reformi u poluperifernim i perifernim zemljama; te reforme treba da omoguće stvaranje efikasnih institucija prilagođenih novom modelu razvoja koji se zasniva na prioritetima tržišta i merkantilnim odnosima između građana i ekonomskih agenasa. Velike donacije i zajmovi kanalisani su u skladu s tim ciljem i na način koji se ne može ni uporediti sa saradnjom, modernizacijom i razvojnom politikom iz šezdesetih i sedamdesetih godina. Kao i u prethodno opisanom procesu globalizacije, primenjuje se politika zasnovana na vladavini prava; tako se pažnja javnosti opet usmerava na sudove, politika dobija karakter pravosuđa, a posledica toga je da pravosuđe postaje politizovano. Ali, za razliku od prethodnog, taj proces je veoma brz i intenzivan, podstaknut dominantnim spoljnim činionicima koji su jasno definisani i lako svodljivi na globalnu hegemonističku politiku zainteresovanu za institucionalizaciju na globalnom nivou koja olakšava ograničeno širenje globalnog kapitalizma.²⁰ To je globalizacija visokog intenziteta.

53 Razlikovanje intenziteta globalizacije omogućava nam da objasnimo nejednake odnose moći koji leže u osnovi različitih načina proizvodnje globalizacije, pa stoga imaju i centralno mesto u ovde ponuđenom pojmu globalizacije. Globalizacija niskog intenziteta preovlađuje u situacijama u kojima nejednakost razmene nije toliko velika, to jest u kojima je razlika u moći (zemalja, interesa, učesnika i prakse) mala. Nasuprot tome, globalizacija visokog intenziteta preovlađuje u situacijama u kojima je razmena veoma nejednaka, a razlika u moći velika.

10.

ŠTA NAS ČEKA U BUDUĆNOSTI?

Poslednjih tridesetak godina intenziviranje ekonomskih, političkih i kulturnih transnacionalnih interakcija dobilo je takve razmere da je potpuno opravdano zapitati se da li je to uvod u novo razdoblje i novi model društvenog razvoja. Utvrđivanje karaktera tog perioda i tog modela nalazi se u centru pažnje rasprava o tekućim transformacijama u kapitalističkim društvima i svetskom kapitalističkom sistemu kao celini. Već sam ukazao na to da se nalazimo u razdoblju tranzicije koje sam nazvao periodom svetskog sistema u tranziciji. On kombinuje obeležja samog svetskog sistema s drugim obeležjima, što ukazuje na sistemske i nesistemske entitete. Ta kombinacija nije samo naporedna već menja i unutrašnju logiku tih obeležja.

²⁰ O tom globalnom pokretu za reformu sudova vidi Santos (2000b).

Svetski sistem u tranziciji veoma je složen fenomen jer ga čine tri glavne vrste prakse – međudržavna, globalno kapitalistička i transnacionalna društvena i kulturna praksa – koje su međusobno duboko povezane saobrazno neodređenoj dinamici. Dakle, to je period u kojem ništa nije izvesno, period račvanja čije je buduće transformacije nemoguće predvideti. Problematičan je i sam karakter svetskog sistema u tranziciji i moguće je očekivati poredak u kojem vlada nered. Čak i uz pretpostavku da će sadašnje razdoblje tranzicije izroditi nov sistem, nije moguće unapred ustanoviti bilo kakav odnos između poretka na koji će se naslanjati i haotičnog poretka sadašnjeg perioda ili nehaotičnog petstogodišnjeg poretka koji je pružio potporu modernom svetskom sistemu. U tim okolnostima ne može nas iznenaditi činjenica što se sadašnji period tumači na nekoliko protivrečnih načina.

Dosadašnje promene u svetskom sistemu u tranziciji i njihovo moguće kretanje u budućnosti tumače se na dva načina: *paradigmatičan* i *subparadigmatičan*. Po *paradigmatičnom tumačenju*, krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina nastaje period paradigmatične tranzicije svetskog sistema, period konačne krize iz koje će se izroditi nova društvena paradigma. Valerštajn i njegovi saradnici²¹ ponudili su jedno od najkontroverznijih paradigmatičnih tumačenja. Po Valerštajnovom mišljenju, moderan svetski sistem ušao je u razdoblje sistematske krize koja je počela 1967. godine i trajaće sve do sredine XXI veka. Period od 1967. do 1973. bio je od ključne važnosti jer je najavio trostruki sticaj prelomnih trenutaka u svetskom sistemu: a) prelomnu tačku na dugačkoj Kondratijevljevoj krivulji (1945-1995?); prekretnicu u hegemoniji SAD u svetskom sistemu (1873-2025?); i c) prekretnicu u modernom svetskom sistemu (1450-2100?).

Valerštajn upozorava da su dokazi za prvu prekretnicu čvršći nego za drugu i da su dokazi za drugu čvršći nego za treću, što je i razumljivo jer se predviđa da će se kraj ciklusa desiti u sve daljoj budućnosti. Po njemu, posledice širenja svetske ekonomije jesu pretvaranje društvenog života u robu i krajnja polarizacija (društvena i kvantitativna); ono će zbog toga ubrzo dostići maksimalnu granicu prilagođavanja i iscrpsti “svoju sposobnost održavanja ritmičnih ciklusa koji su otkucali njegovog srca” (1991a: 134). Propast mehanizama strukturnog prilagođavanja otvara širok prostor društvenim eksperimentima i stvarnim istorijskim izborima koje je teško predvideti. U stvari, pokazalo se da moderne društvene nauke u tom pogledu nisu naročito korisne i da moraju biti podvrgnute radikalnoj reviziji i uklopljene u šire polje istraživanja. Valerštajn takvo istraživanje naziva utopijanističkim (za razliku od utopijskog), to jest “naukom o utopijskim utopijama, pokušajem

21 Wallerstein (1991a); Hopkins et al. (1996). Vidi i Arrighi i Silver (1999).

da se objasne stvarne istorijske alternative koje se otvaraju u trenutku kad istorijski sistem uđe u fazu krize i da se u uslovima ekstremne nesigurnosti ocene pozitivne i negativne strane alternativnih strategija” (1991a: 270).

55 Iz druge iako približne perspektive, Arigi nas poziva da ponovo razmislimo o Šumpeterovom predviđanju budućnosti kapitalizma i, kao osnovu za to, postavlja šumpeterovsko pitanje: Hoće li kapitalizam preživeti sopstveni uspeh? (Arrighi, 1994: 325; Arrighi i Silver, 1999). Pre pedesetak godina Šumpeter je formulisao tezu po kojoj postojeća i potencijalna dostignuća kapitalističkog sistema pobijaju ideju da će se propast tog sistema desiti zbog ekonomskog neuspeha; ali, za uzvrat, upravo taj uspeh kvari društvene institucije kao zaštitnike sistema i time neizbežno stvara uslove u kojima on neće moći da opstane; to jasno govori da će socijalizam naslediti kapitalistički sistem (Schumpeter, 1976: 61). Šumpeter je sa skepticizmom gledao na budućnost kapitalizma, a Arigi tvrdi da istorija može pokazati da je bio u pravu jer je sasvim moguće da sledeća polovina stoleća potvrdi njegovu ideju da je kapitalizam ne samo sposoban za još jedan uspešan preokret već i da svaki novi preokret stvara nove uslove u kojima je njegov opstanak očigledno sve teži (Arrighi, 1994: 325). U svom novijem delu Arigi i Silver ističu ulogu koju je širenje finansijskog sistema igralo u konačnoj krizi prethodnog hegemonističkog poretka (u Holandiji i Britaniji). Sadašnja finansijalizacija globalne ekonomije ukazuje na konačnu krizu najmlađe (američke) hegemonije. Prema tome, ta pojava nije nova, ali je radikalno nova njena kombinacija sa sve većim brojem i sve većom moći multinacionalnih kompanija i načinom na koji se one mešaju u moć nacionalnih država. Upravo ta kombinacija će biti oslonac paradigmatične tranzicije (1999: 271-289).

Po *subparadigmatičnom* tumačenju, za sadašnji period je karakterističan važan proces strukturnog prilagođavanja u kojem kapitalizam pokazuje da raspolaže dovoljnim resursima i odgovarajućom maštom. To prilagođavanje je važno jer podrazumeva tranziciju iz jednog režima akumulacije u drugi, iz jednog načina regulacije (fordizma) u drugi (koji tek treba da dobije svoje pravo ime, ali se za sada naziva postfordizmom) čiji će oslonac biti teorija regulacije.²² Po nekim autorima, današnji period tranzicije omogućava nam da otkrijemo granice teorija regulacije i pojmova (kao što su “režimi akumulacije” i “načini regulacije”) koje one pretvaraju u svakodnevni jezik (McMichael i Myhre, 1990; Boyer, 1996, 1998). Po teorijama regulacije, bar onim koje su najviše u opticaju, nacionalna država je jedinica ekonomske analize. Takvo shvatanje je verovatno imalo smisla u razdoblju razvoja

22 Aglietti (1997); Boyer (1986, 1990). Vidi i Jessop (1990a, 1990b); Kotz (1990); Mahnkopf (1988); Noel (1987); Vroey (1984).

kapitalizma u centralnim zemljama u kojima su te teorije formulisane. Danas je, međutim, nacionalna regulativa ekonomije u ruševinama i iz tih ruševina pomalja se oblik transnacionalne regulative, “globalno plaćen odnos”, paradoksalno zasnovan na sve većoj rasepkanosti tržišta rada koja dramatično transformiše regulativnu ulogu nacionalne države, ukidajući državnu zaštitu nacionalne valute, tržišta rada i robe i zahtevajući temeljnu reorganizaciju države. To možda znači da se upravo gradi novi politički oblik – “transnacionalna država”.

Potpuno je očekivano da se sve te pretpostavke mogu osporavati i da su sve i predmet osporavanja. Kao što smo ranije videli, danas su stvarne dimenzije slabljena regulativnih funkcija nacionalne države u žiži interesovanja socioloških i političkoekonomskih rasprava. Jedino što se ne dovodi u pitanje jeste činjenica da su se takve funkcije strahovito promenile (ili se menjaju) i da te promene ukidaju tradicionalni dualizam između nacionalne i međunarodne regulative.

Ipak, u okviru paradigmatičnog tumačenja sadašnjeg perioda kapitalističkog razvoja postoji neka vrsta konsenzusa u vezi sa sledećim pitanjima. S obzirom na antagonističku prirodu kapitalističkih društvenih odnosa, rutinska reprodukcija i neprekidno širenje akumulacije kapitala inherentno su neizvesni. Da bi se oni postigli, moraju postojati određene pretpostavke: a) dinamična saglasnost između utvrđenog obrasca proizvodnje i utvrđenog obrasca potrošnje (to jest režim akumulacije) i b) institucionalni skup normi, institucija, organizacija i društvenih saveza čiji je zadatak obezbeđivanje reprodukcije ukupnih društvenih odnosa na kojima se režim zasniva (to jest način regulacije). Moguće su krize režima akumulacije i krize *unutar* režima akumulacije, a to isto važi i za način regulacije. Počev od šezdesetih godina XX veka centralne zemlje prolaze kroz dvostruku krizu, u režimu akumulacije i u načinu regulacije. Nacionalna država teži da dobije značajniju regulativnu ulogu u krizama režima akumulacije, a ne u krizama *unutar* njih, ali način na koji to sprovodi u ogromnoj meri zavisi od međunarodnog konteksta, integracije nacionalne ekonomije u međunarodnu podelu rada i specifičnih institucionalnih mogućnosti i sredstava kojima je država, u uslovima krize, u stanju da poveže strategije akumulacije s hegemonističkim i trustovskim strategijama.²³

Paradigmatično tumačenje je mnogo šire od subparadigmatičnog i po svojim bitnim afirmacijama i po vremenu i prostoru koje obuhvata. Po tom tumačenju, kriza režima akumulacije i načina regulacije samo su simptomi jedne mnogo dublje krize: krize civilizacije ili epohe. “Rešenja” subparadigmatičnih kriza proizvod su sistemskih mehanizama strukturnog prilagođavanja; ukoliko su oni ne-

²³O trima strategijama moderne države vidi Santos (1995: 99-109).

povratno narušeni, takva “rešenja” će se sve više pokazivati kao privremena i nedovoljna. Po subparadigmatičnom tumačenju, paradigmatična predviđanja su, u najboljem slučaju, relativno nemogućna jer, s obzirom na njihovu dugoročnost, nisu ništa drugo do nagađanja. Pristalice subparadigmatičnog tumačenja takođe misle da, ako prošlost može išemu da nas nauči, onda je taj nauk sadržan u činjenici da je kapitalizam dosad uspešno i u kratkom roku rešavao svoje krize.

Sukob između paradigmatičnog i subparadigmatičnog tumačenja ima dva vida, analitički i političko-ideološki. Kao što smo videli, analitički vid je najdoslednije formulisan u raspravi o tome da li je globalizacija novi ili stari fenomen. Pošto se pretpostavlja da ono što je danas novo uvek nagoveštava ono što će sutra biti novo, autori koji se drže paradigmatičnog tumačenja vide globalizaciju kao novi, a pristalice subparadigmatičnog tumačenja kao stari fenomen.²⁴

Ipak, taj sukob ima i svoj ideološko-politički vid jer su u igri različiti pogledi na karakter, obim i političko-ideološku orijentaciju tekućih transformacija, pa, prema tome, i akcije i borbe koje će ih potvrditi ili pobiti.

57 Tumačenja o kojima sam govorio zapravo su dva osnovna objašnjenja političkog delovanja u turbulentnim uslovima našeg vremena. Paradigmatična objašnjenja se pozivaju na kolektivne učesnike koji su skloniji transformatorskom delovanju, a subparadigmatična na kolektivne učesnike koji su skloniji prilagođavanju. Reč je, dakle, o dva tipa kolektivnih sudeonika, dve ideje o njima. Neki kolektivni akteri (grupe, klase, organizacije) podržavaju samo jedno objašnjenje, ali mnogi podržavaju čas jedno čas drugo, u zavisnosti od vremena ili problema, i nisu nepovratno odani nijednom posebno. Postoje kolektivni učesnici koji globalizaciju ekonomije doživljavaju na subparadigmatičan, a globalizaciju kulture na paradigmatičan način, i obrnuto. Štaviše, u istim procesima globalizacije koje neki smatraju kulturnim ili političkim drugi vide ekonomske procese.

Zastupnici paradigmatičnog tumačenja imaju mnogo apokaliptičniju sliku o strahovima, opasnostima i slomovima našeg vremena, i ambiciozniji su u pogledu istorijskih mogućnosti i izbora koji se nude. Tako se proces globalizacije tumači ili kao nešto što uništava ravnotežu i nezamenljive identitete ili kao nova era globalne, pa čak i kosmičke solidarnosti.

S druge strane, uprkos tome što priznaju da su današnje globalne transformacije u ekonomiji, politici i kulturi nesumnjivo važne, poklonici subparadig-

24 Uprkos stavu da je globalizacija stari fenomen, neki teoretičari svetskog sistema, kao što je Valerštajn, pristalice su paradigmatičnog tumačenja zasnovanog na sistematskim analizama koje prekretnicama daju prvenstvo u odnosu na različite dugoročne procese modernog svetskog sistema.

matičnog tumačenja u njima ne vide nagoveštaj ni neke nove utopije ni katastrofe. Oni jednostavno ukazuju na privremenu uzburkanost i delimičan haos na svetskoj sceni koji uvek prate svaku promenu rutinskog sistema.

Istvoreno postojanje paradigmatičnog i subparadigmatičnog tumačenja verovatno je najistaknutije obeležje našeg vremena. Uostalom, mislim da je to karakteristika svih perioda paradigmatične tranzicije. Dok jedni veruju da su turbulencije neminovne i da se mogu kontrolisati, drugi misle da one najavljuju radikalne prelome. Među ovim poslednjima ima i onih koji vide opasnost tamo gde drugi vide šansu za nesumnjivu emancipaciju. Moja analiza sadašnjeg vremena, moja sklonost ka transformacijskim akcijama i, uopšteno gledano, moj senzibilitet – upravo je to prava reč – navode me da se priklonim paradigmatičnom tumačenju jer mislim da ono bolje sagledava našu situaciju na početku novog milenijuma.²⁵

LITERATURA

Aglietta, Michel (1979), *A Theory of Capitalist Regulation*. London: New Left Books

Albrow, Martin; King, Elizabeth (ur.) (1990), *Globalization, Knowledge and Society*. London: Sage

Appadurai, Arjun (1990), "Disjuncture and Difference in the Global and Cultural Economy", *Public Culture*, 2, 1-24

Appadurai, Arjun (1997), *Modernity at Large*. Minneapolis: University of Minnesota Press

Appadurai, Arjun (1999), "Globalization and the Research Imagination", *International Social Science Journal*, 160, 229-238

Arrighi, Giovanni (1994), *The Long Twentieth Century*. London: Verso

Arrighi, Giovanni; Silver, Beverly (1999), *Chaos and Governance in the Modern World System*. Minneapolis: University of Minnesota Press

Barber, Benjamim; Schulz, Andrea (ur.) (1995), *Jihad vs. McWorld: How Globalism and Tribalism Are Reshaping the World*. New York: Ballantine Books

Bauman, Zygmunt (1992), *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge

Beck, Ulrich (1992), *Risk Society. Towards a New Modernity*. London: Sage

Becker, David et al. (1987), *Postimperialism*. Boulder: Lynne Rienner Publishers

²⁵ Ovaj svoj stav branim na drugom mestu (Santos, 1995, 2000a).

- Becker, David; Sklar, Richard (1987), "Why Postimperialism?" u *Becker et al.*, 1-18
- Bergesen, Albert (1990), "Turning World-System Theory on its Head", u *Featherstone* (ur.), 67-81
- Bergesen, Albert (ur.) (1980), *Studies of the Modern World-System*. New York: Academic Press
- Berman, Harold (1983), *Law and Revolution. The Formation of Western Legal Tradition*. Cambridge: Harvard University Press
- Berry, Wendell (1996), "Conserving Communities", u *Mander e Goldsmith* (ur.), 407-417
- Boulding, Elise (1991), "The Old and New Transnationalism: An Evolutionary Perspective", *Human Relations*, 44, 789-805
- Boyer, Charles (1998), "Le politique à l'ère de la mondialization et de la finance: Le point sur quelques recherches regulationnistes". Referat na kolokvijumu "Evolution et Transformation des Systèmes Economiques: Approches Comparatives du Capitalisme et du Socialisme", Paris; EHESS, 19-21. jun
- Boyer, Robert (1990), *The Regulation School: A Critical Introduction*. New York: Columbia University Press
- Boyer, Robert (ur.) (1986), *Capitalismes Fin de Siècle*. Paris: Maspero
- Boyer, Robert; Drache, Daniel (ur.) (1996), *States Against Markets: The Limits of Globalization*. New York: Routledge
- Castells, Manuel (1996), *The Rise of the Network Society*. Cambridge: Blackwell
- Chase-Dunn, Christopher (1991), *Global Formation: Structures of the World-Economy*. Cambridge: Polity Press
- Chase-Dunn, Christopher *et al.* (1998), "Globalization: A World-System Perspective", XIV World Congress of Sociology, Montreal (www.csf.colorado.edu/systems/archives/papers.htm)
- Chossudovsky, Michel (1997), *The Globalization of Poverty: Impacts of IMF and World Bank Reforms*. London: Zed Books
- Clarke, Tony (1996), "Mechanisms of Corporate Rule", u J. Mander i E. Goldsmith (ur.), *The Case Against the Global Economy*. SMO Francisco: Sierra Club Books, 297-308
- Drache, Daniel (1999), "Globalization: Is There Anything to Fear?", referat podnet na seminaru Governing the Public Domain beyond the Era of the Washington Consensus: Redrawing the Line between the State and the Market. Toronto: York University, 4-6. november
- Evans, Peter (1979), *Dependent Development: the Alliance of Multinational, State and Local Capital in Brazil*. Princeton: Princeton University Press

- Evans, Peter (1986), "State, capital and the transformation of dependence: the Brazilian computer case", *World Development*, 14, 791-808
- Evans, Peter (1987), "Class, state and dependence in East Asia: lessons for Latin Americanists", u *Dejo* (ur.), 203-225
- Falk, Richard (1995), *On Human Governance: Toward a New Global Politics*. University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press
- Falk, Richard (1999), *Predatory Globalization: A Critique*. Cambridge: Polity Press
- Featherstone Mike (1990), "Global Culture: An Introduction", u Featherstone (ur.), 1-14
- Featherstone Mike (ur.) (1990), *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*. London: Sage
- Featherstone, Mike *et al.* (1995), *Global Modernities*. Thousand Oaks: Sage
- Fortuna, Carlos (ur.) (1997), *Cidade, cultura e globalização*. Lisboa: Celta
- Fröbel, Folker *et al.* (1980), *The New International Division of Labor*. Cambridge: Cambridge University Press
- Fukuyama, Francis (1992), *The End of History and the Last Man*. New York: The Free Press
- Giddens, Anthony (1990), *Sociology*. Oxford: Polity Press
- Giddens, Anthony (1991), *The Consequences of Modernity*. Oxford: Polity Press
- Giddens, Anthony (1999), *Para uma terceira via: A renovação da social-democracia*. Lisboa: Presença
- Haggard, Stephan; Simmons, B.A. (1987), "Theories of International Regimes", *International Organization*, 41, 491-549
- Hall, Stuart; Gleben, Bram (ur.) (1992), *Formations of Modernity*. London: Polity Press
- Hall, Stuart; McGrew, T. (ur.) (1992), *Modernity and its Futures*. Cambridge: Polity Press
- Hannerz, Ulf (1990), "Cosmopolitan and Local in World Culture", u Featherstone (ur.), 237-251
- Harvey, David (1989), *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Basil Blackwell
- Held, David (1993), "Democracy: From City-States to a Cosmopolitan Order", u David Held (ur.), *Prospects for Democracy*. Stanford: Stanford University Press
- Hendley, Kathryn (1995), "The Spillover Effect of Privatization on Russian Legal Culture", *Transnational Law and Contemporary Problems*, 5, 40-64

- Hines, Colin; Lang, Tim (1996), "In Favor of a New Protectionism", u *Mander e Goldsmith* (ur.), 418-424
- Hopkins, Terence; Wallerstein, Immanuel; Casparis, J. ; Derlugian, G. (1996), *The Age of Transition: Trajectory of the World-System, 1945-2025*. London: Zed Books
- Hunter, Allen (1995), "Globalization from Below? Promises and Perils of the New Internationalism", *Social Policy* (25) 4, 6-13
- Huntington, Samuel (1993), "The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs*, LXXII, 3-12
- Ianni, Octavio (1998), "O Príncipe eletrônico", *Primeira Versão* (IFCH/UNICAMP), 78, novembar
- Inhoff, Daniel (1996), "Community Supported Agriculture: Farming with a Face on It", u *Mander e Goldsmith* (ur.), 425-433
- Jameson, Fredric; Miyoshi, Masao (ur.) (1998), *The Cultures of Globalization*. Durham: Duke University Press
- Jessop, Bob (1990a), *State Theory. Putting Capitalist States in their Place*. University Park, PA: The Pennsylvania State University Press
- Jessop, Bob (1990b), "Regulation Theories in Retrospect and Prospect". *Economy and Society*, 19, 153-216
- Jessop, Bob (1995), "The Future of the National State: Erosion or Reorganization? General Reflections on the West European Case". Referat podnet na 2^a Conferência da Theory, Culture and Society "Culture and Identity: City, Nation, World". Berlin, 10-14. avgust
- Kennedy, Paul (1993), *Preparing for the Twenty-First Century*. New York: Random House
- Keohane, Robert (1985), *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton: Princeton University Press
- Keohane, Robert; Nye, Joseph (1977), *Power and Interdependence*. Boston: Little, Brown and Company
- Kidder, Thalia; McGinn, Mary (1995), "In the Wake of NAFTA: Transnational Workers Networks", *Social Policy*, (25) 4, 14-20
- Kotz, David (1990), "A Comparative Analysis of the Theory of Regulation and the Social Structure of Accumulation Theory", *Science and Society*, 54, 5-28
- Krasner, Stephen (ur.) (1983), *International Regimes*. Ithaca: Cornell University Press
- Kumar, Satish (1996), "Gandhi's Swadeshi: The Economics of Permanence", u *Mander e Goldsmith* (ur.), 418-424
- Lash, Scott; Urry, John (1996), *Economics of Signs and Space*. London: Sage

- Mahnkopf, B. (ur.) (1988), *Der gewendete Kapitalismus: Kritische Beiträge zu einer Theorie der Regulation*. Münster: Westfälischer Dampfboot
- Maizels, Alfred (1992), *Commodities In Crisis*. Oxford: Oxford University Press
- Mander, Jerry (1996), "Facing the Rising Tide", u *Mander e Goldsmith (ur.)*, 3-19
- Mander, Jerry; Goldsmith, Edward (ur.) (1996), *The Case against the Global Economy*. San Francisco: Sierra Club Books
- McMichael, Philip (1996), *Development and Social Change: A Global Perspective*. Thousand Oaks: Pine Forge
- McMichael, Philip; Myhre, D. (1990), "Global Regulation vs. the Nation-State: Agro-Food Systems and the New Politics of Capital", *Review of Radical Political Economy*, 22, 59-77
- Meeker-Lowry, Susan (1996), "Community Money: The Potential of Local Currency", u *Mander e Goldsmith (ur.)*, 446-459
- Meyer, John (1987), "The World Polity and the Authority of the Nation-state", u *G. Thomas et al.* , 41-70
- Meyer, William (1987), "Testing Theories of Cultural Imperialism: International Media and Domestic Impact", *International Interactions*, 13, 353-374
- Morris, David (1996), "Communities: Building Authority, Responsibility and Capacity", u *Mander e Goldsmith (ur.)*, 434-445
- Murphy, Craig (1994), *International Organization and Industrial Change*. Oxford: Polity Press
- Noel, A. (1987), "Accumulation, Regulation and Social Change: An Essay on French Political Economy", *International Organization* , 41, 303-333
- Norberg-Hodge, Helena (1996), "Shifting Direction: From Global Dependence to Local Interdependence", u *Mander e Goldsmith (ur.)*, 393-406
- North, Douglas (1990), *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press
- OECD/DAC (2000) "Development Co-operation Report 1999 - Efforts and Policies of the Members of the Development Assistance Committee", *The DAC Journal* 1 (1)
- Parsons, Talcott (1971), *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall
- Pureza, José Manuel (1999), *O património comum da humanidade: rumo a um direito internacional da solidariedade?*. Porto: Afrontamento

- Reis, José (1998), "O institucionalismo econômico: crítica sobre os saberes da economia", *Notas Econômicas - Revista da Faculdade de Economia da Universidade de Coimbra*, 11, 130-149
- Ritzer, G. (1995), *The MacDonalidization of Society*. Thousand Oaks: Pine Forge
- Robertson, Roland (1990), "Mapping the Global Condition: Globalization as the Central Concept", u *Featherstone* (ur.), 15-30
- Robertson, Roland (1992), *Globalization*. London: Sage
- Robertson, Roland; Khondker, Habib (1998), "Discourses of Globalization. Preliminary Considerations", *International Sociology*, 13 (1), 25-40
- Robinson, William (1995), "Globalization: Nine Theses on our Epoch", *Race and Class*, 38 (2), 13-31
- Sale, Kirkpatrick (1996), "Principles of Bioregionalism", u *Mander e Goldsmith* (ur.), 471-484
- Santos, Boaventura de Sousa (1995), *Toward a New Common Sense: Law, Science and Politics in the Paradigmatic Transition*. New York: Routledge
- Santos, Boaventura de Sousa (1996), "A queda do Angelus Novus. Para além da equação moderna entre razões e opções", *Revista Crítica de Ciências Sociais*, 45, 5-34 (engleska verzija na www.eurozine.com)
- Santos, Boaventura de Sousa (1997), "Por uma concepção multicultural de direitos humanos", *Revista Crítica de Ciências Sociais*, 48, 11-32
- Santos, Boaventura de Sousa (1998a), "Participatory Budgeting in Porto Alegre: Toward a Redistributive Democracy", *Politics and Society*, 26 (4), 461-510
- Santos, Boaventura de Sousa (1998b), *Reinventar a Democracia*. Lisboa: Gradiva
- Santos, Boaventura de Sousa (1999), "Porque é tão difícil construir uma teoria crítica?" *Revista Crítica de Ciências Sociais*, 54, 197-216
- Santos, Boaventura de Sousa (2000a), *A crítica da razão indolente: Contra o desperdício da experiência*. Porto: Afrontamento
- Santos, Boaventura de Sousa (2000b), "Law and Democracy: (Mis)trusting the Global Reform of Courts", u Jane Jenson; B. S. Santos (ur.), *Globalizing Institutions: Case Studies in Regulation and Innovation*. Aldershot: Ashgate, 253-284
- Sassen, Saskia, (1991), *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton: Princeton University Press
- Sassen, Saskia (1994), *Cities in a World Economy*. Thousand Oaks: Pine Forge Press

- Schumpeter, Joseph (1976), *Capitalism, Socialism and Democracy*. London: George Allen and Unwin
- Silverstein, K. (1999) "Millions for Viagra, Pennies for Diseases of the Poor: Research Money Goes to Profitable Lifestyle Drugs". *The Nation*, 19. jul
- Singh, Ajit (1993), "The Lost Decade: The Economic Crisis of the Third World in the 1980s: How the North Caused the South's Crisis", *Contention*, 3, 137-169
- Sklair, Leslie (1991), *Sociology of the Global System*. London: Harvester Wheatsheaf
- Smith, Anthony (1990), "Towards a Global Culture?", u *Featherstone* (ur.), 171-191
- Stallings, Barbara (1992), "International Influence on Economic Policy: Debt, Stabilization and Structural Reform", u *Haggard and Kaufman* (ur.), 41-88
- Stallings, Barbara (ur.) (1995), *Global Change, Regional Response: The New International Context of Development*. Cambridge: Cambridge University Press
- Stallings, Barbara; Streeck, Wolfgang (1995), "Capitalisms in Conflict? The United States, Europe and Japan in the Post-cold War World", u *Stallings* (ur.), 67-99
- Thomas, George *et al.* (1987), *Institutional Structure: Constituting State, Society and the Individual*. Beverly Hills: Sage
- Tilly, Charles (1990), *Coercion, Capital and European States, AD 990-1990*. Cambridge: Blackwell
- Tilly, Charles (1995), "Globalization Threatens Labor's Rights", *International Labor and Working-Class History*, 47, 1-23
- Toulmin, Stephen (1990), *Cosmopolis. The Hidden Agenda of Modernity*. New York: Free Press
- UNAIDS, Joint United Nations Programme on HIV/AIDS (2000) *Report on the Global HIV/AIDS Epidemia*. Geneva: UNAIDS
- UNDP - Human Development Report (1999) *Globalizing with a Human Face*. New York: Oxford University Press
- UNDP - Human Development Report (2001) *Making New Technologies Work for Human Development*. New York: Oxford University Press
- UNICEF (2000) *Promise and Progress: Achieving Goals for Children (1990-2000)*. New York: UNICEF
- Van der Velden, Frans (1984), "Uniform International Sales Law and the Battle of Forms", u *Contributions in Honour of J.G. Sauveplanne. Unification and Comparative Law in Theory and Practice*. Antwerp: Kluwer, 233-249

- Vroey, Michel de (1984), "A Regulation Approach Interpretation of the Contemporary Crisis", *Capital and Class*, 23, 45-66
- Wade, Robert (1990), *Governing the Market: Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*. Princeton: Princeton University Press
- Wade, Robert (1996), "Japan, the World Bank and the Art of Paradigm Maintenance: The East Asian Miracle in Political Perspective", *Revue d'Economie Financiere*, 3-36
- Wallerstein, Immanuel (1979), *The Capitalist World-Economy*. Cambridge: Cambridge University Press
- Wallerstein, Immanuel (1991a), *Geopolitics and Geoculture*. Cambridge: Cambridge University Press
- Wallerstein, Immanuel (1991b), *Unthinking Social Science*. Cambridge: Polity Press
- Waters, Malcolm (1995), *Globalization*. London: Routledge
- Whitley, Richard (1992), *Business Systems in East Asia. Firms, Markets and Societies*. London: Sage
- World Bank (1994), *Averting the Old Age Crisis: Policies to Protect the Old and Promote Growth*. Oxford: Oxford University Press
- World Bank (1997), *World Development Report 1997*. New York: Oxford University Press
- World Bank (1998) *African Development Indicators*. Washington, DC: The World Bank
- World Bank (2000) *Global Development Finance*. Washington, DC: The World Bank
- Wuthnow, Robert (1985), "State Structures and Ideological Outcomes", *American Sociological Review*, 50, 799-821
- Wuthnow, Robert (1987), *Meaning of Moral Order*. Berkeley: University of California Press

© The author

© Eurozine (www.eurozine.com)